

NEDOVRŠENA PROŠLOST U VRTLOZIMA BALKANIZACIJE: REFLEKSIJE „ISTOČNOG PITANJA“ U HISTORIJSKOJ PERSPEKTIVI

Apstrakt: *Prošlost i sadašnjost su nerazdvojne, “drže se za ruke”. Prelomne epohe uvijek utiču na ponovna promišljanja prohujalog. Sve što se zbilo ima više perspektiva. Dramatični tokovi historije XIX i XX stoljeća na Balkanu, pa i oni u Bosni i Hercegovini, ne mogu se svestranije sagledati odvojeni od šireg europskog/svjetskog konteksta, geopolitičkog poretka, uticaja i posljedica interesnih logika velesila, modela deosmanizacije i balkanizacije. Procesi dugog trajanja nadmašuju različite vremenske periode i prostorne granice. U njima se pojave, mentalni sklopovi i ideologije, sporo mijenjaju. To se odnosi i na sadržaj reljefnih dionica “Istočnog pitanja” i njegovih rukavaca, čije kontroverzne paradigme, uz spregu politike i instrumentalizirane nauke, nadilaze granice stoljeća i kontinenata. Stav da su muslimani “tuđinci” u Europi dio je mentaliteta poznatog i pod njegovom maskom. Ono što je u stranoj javnosti, posebno u “zapadnom svijetu”, poznato o “osmanskom Balkanu” i muslimanima, Bosni i Hercegovini, o Bošnjacima, što prezentira ozbiljna nauka, ali i ono što proizvode kvazinauka i tendenciozna publicistika, nikada nije bilo beznačajno. Svaka historiografija je produkt vlastitog vremena čiji interesi često određuju ne samo pitanja koja, posebno uticajni naučnici, postavljaju složenoj prošlosti, nego i odgovore, odupirući se njenim drugačijim percepcijama. Predrasude i negativni stereotipi, čiji su moćni generatori društvene krize i ratovi, imuni na kontraargumente koje izviru iz suprotnih iskustava i saznanja, tradicionalno se artikuliraju i nekritički unose u historiografske interpretacije. Istina kojoj se teži je “cjelina”, nije na jednom mjestu i u historiografiji jednog naroda, iziskuje multiperspektivni narativ.*

Ključne riječi: *Ideologija, politika, historiografija, Balkan, Bosna i Hercegovina, muslimani, Bošnjaci, stereotipi, kultura sjećanja, destereotipizacija.*

INCOMPLETE PAST IN THE WHIRLWIND OF BALKANIZATION: REFLECTIONS OF „EASTERN ISSUE“ IN THE HISTORICAL PERSPECTIVE

Abstract: *The past and present are inseparable, “holding hands”. Breakthrough epochs always influence re-thinking of the perpetrator. Everything*

that happened has more perspective. The dramatic flows of the 19th and 20th centuries in the Balkans, even in Bosnia and Herzegovina, can not be universally perceived as separate from the wider European / global context, geopolitical order, influence and consequences of extreme interest logic, deosmanization and balkanization models. Long-term processes outperform different time periods and spatial boundaries. In them appearances, mental circles and ideologies are slowly changing. This also applies to the content of the relief sections of the “Eastern Question” and its sleeves, whose controversial paradigms, along with policy and instrumentalized science, transcend the boundaries of the centuries and continents. The view that Muslims are “aliens” in Europe is part of a mentality known and under his mask. What is known to the foreign public, especially in the “Western world”, is known about the “Ottoman Balkans” and Muslims, Bosnia and Herzegovina, Bosniaks, which presents serious doctrine, but also what produces quasi-narratives and tendentious publications has never been insignificant. Each historiography is a product of one’s own time, whose interests often determine not only questions that, especially influential scientists, set a complex past, but also answers, resisting its different perceptions. Prejudices and negative stereotypes, whose powerful social crisis generators and wars, immune to counter-arguments arising from opposing experiences and knowledge, articulate and uncritically articulate into historiographical interpretations. The truth to which it strives is a “whole” is not in one place and in the historiography of one nation, it requires a multiperspectival narrative.

Key words: *ideology, politics, historiography, Balkans, Bosnia and Herzegovina, Muslims, Bosniaks, stereotypes, memory culture, deconstructing stereotypes.*

Uvod

U vremenskom odnosu prošlost-sadašnjost-budućnost, prošlost je nedovršena, izložena političkom oblikovanju, otvorena prema maglovitoj budućnosti. Historiografija je zato uvijek privremena.¹ Cjelokupna historija je “savremena historija”, nužno pisana “sa stanovišta sadašnjosti”, svaka generacija gradi vlastitu sliku u skladu sa potrebama vremena. Recepcija prohujalog i sama podliježe temporalizaciji. Njen se smisao, zajedno s perspektivom, mijenja. Analizom tumačenja historijskih događaja može se mnogo saznati o savremenosti, koja se u slici prošlosti ogleda kao u ogledalu.² Čovjek uči kroz iskustvo, a ono je

---

1 M. Vernazza, Objašnjenje u povijesti, *Filozofska istraživanja*, sv. 4, Zagreb 2008, 928.

2 Svi su historičari na neki način i »revizionisti«, bilo da ih na reviziju pokreću otkrića novih dokaza, značenja, ili vrednovanja. Treba pritom razlikovati »revidiranu« od »revizionističke« historiografije – vidi: A. Tafra, *Revolucija, rat i mir: smisao 20. stoljeća s one strane eurocentrizma*, *Filozofska istraživanja*, sv. 4, Zagreb 2016, 740; D. Stojanović, *Sto godina fantazije*, Peščanik.net, 13. oktobar 2012. (<https://pescanik.net/sto-godina-fantazije>).

u prošlosti. Savremenost pogrešno tumače oni koji umisle da historija počinje od njih. Po količini znanja svako djelo iz historije mora zastarjeti – “jer će naredni pisci otkriti papire za koje niko ranije nije znao da postoje” (Milorad Ekmečić). Heterogeni pogledi na svijet različito periodiziraju historiju. Periodizacija je jedan od osnovnih principa u historiografiji, rezultat razumijevanja procesa, vrijednosti na osnovu kojih se određuje šta je važno, a šta nije; gdje je početak, a gdje kraj. Svaka, kaže Mišel Fuko (Michel Foucault), “iseca iz istorije izvesni nivo događaja i, obrnuto, svaki sloj događaja bira sopstvenu periodizaciju”. Ona je izraz uvjerenja historičara i načina na koji shvataju vrijeme koje proučavaju.³

Uz pomoć ideologija – organiziranih vjerovanja, ljudi mapiraju politički i društveni svijet. Majkl Friden (Michael Freeden), navodi da su ideologije oruđe pomoću kojeg se organizira društveno vrijeme, vitalan sastojak oblikovanja grupnih identiteta i politika. Važne su i “kao sredstva kojima se izražavaju uvjerenja i oblikuju politička djelovanja”.⁴ U politici, kao i u ratu, primjećuje Ivo Banac, česta je pojava da se koristi strategija iz prethodnog razdoblja. Politika i ideologija obično i stvarnost predstavljaju “onakvom kakva njima odgovara i kakva bi željeli da bude”. Historijsko pamćenje konstruiraju društvene grupe, određujući šta je “dostojno pomena”. Kolektivni nacionalni identitet podrazumijeva idealnotipski model. Erik Hobsbaum (Eric Hobsbawm) i Terens Rejndžer (Terence Ranger) skovali su 1983. pojam - “izmišljena tradicija” (invented tradition), koji naglašava konstruiranost historijskih “kontinuiteta” i korijena iz kojih se “crpi snaga identiteta”. Identitet je relacioni pojam i traži razliku da bi postojao. Pol Valeri (Paul Valéry) ukazuje da je historijski identitet razapet između sumanutih ideja veličine i delirijuma proganjanja. U svakom vremenu i epohi ima izmišljenih tradicija.⁵ Mentalitet ili mentalni sklop, kolokvijalni je termin. Označava specifičan sklop mišljenja, vjerovanja i emocionalnog reagiranja pojedinca, kolektiva, naroda ili društva.⁶ Etnički složena društva zahtijevaju odvojenu argumentaciju u vezi s pamćenjem kao sredstvom identiteta. Običaji i ponašanja obično preživljavaju periode i izmjene historijskih uslova.⁷ “Realna historija” nije nikada tako »bezgrešna« kako to traži nacionalni ideal. Davanjem naučnog legitimiteta “grandioznoj predstavi” o vlastitoj grupi i negativnoj o drugima, razvija se tzv. etos konflikta.⁸ Rasizam kao „sistem predrasuda i diskriminacije” star je koliko i

3 A. Heler, *Teorija istorije*, Beograd 1984, 213; *Mišel Fuko: 1926-1984-2004: hrestomatija*, Novi Sad 2005, 68; D. Stojanović, *Rađanje globalnog sveta 1880-2015: vanevropski svet u savremenom dobu*, Beograd 2015, 17.

4 Upor. M. Mazower, *Mračni kontinent: evropsko dvadeseto stoljeće*, Zagreb 2004, 12; opšir. *Političke ideologije: novi prikaz*, ured. M. Freeden, Zagreb 2006; M. Škorić-A. Kišjuhas, *Vodič kroz ideologije I*, Novi Sad 2014.

5 E. Hobsbaum, Uvod: kako se tradicije izmišljaju, u: *Izmišljanje tradicije*, Beograd 2002, 6-7.

6 M. Subotić, O psihičkim svojstvima, mentalitetu i identitetu Srba Dinaraca, *Politička revija*, br. 3, Beograd 2017, 27; Đ. Bodrožić, Identitet i istorija – prilog kulturi sećanja, *Nacionalni interes*, br. 1, Beograd 2018, 20-21; Z. Daković, Evropski mentaliteti, *Politika*, Beograd, 15. maj 2010.

7 T. Diegoli, *Kolektivno pamćenje i obnova društva u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2007, 20.

8 Drugo lice predstave o vlastitoj grupi kao superiornoj je delegitimiziranje drugih grupa:

čovječanstvo.⁹ Osnovni mehanizam kojim se stvaraju argumenti za stereotipe o “drugima” je historija. Stereotipi analizirani u njenoj perspektivi pojavljuju se kao uprošćeni argumenti i dogmatske potštapalice. Svojestvo je mnogih intelektualaca da ih artikuliraju. I pored znanja o nužnosti kritičnosti nauke, oni, po potrebi, njoj daju snažan “patriotski” sadržaj, vidjeći svoju “misiju” u pružanju “naučnih argumenata” političkim i nacionalnim interesima. Potreba za stereotipnim mišljenjem jača je od znanja. “Istine dugog trajanja” i “slike u glavama”, kako su imenovani stereotipi, nikada ne nestaju. U njihovoj trajnosti sadržani su i agensi moguće manipulacije i eskalacije u kriznim vremenima.¹⁰

Kada se posmatraju široki historijski tokovi, upućuje Frensis Fukujama (Francis Fukuyama), ne treba se zanositi kratkoročnim kretanjima. Historijske procese na Balkanu, proizvodu “kompleksne interakcije brojnih istorijskih perioda, tradicija i nasleđa” (M. Todorova), treba sagledavati slojevito, u sklopu evropskih i svjetskih tokova, kroz prizmu interesa i politika velikih sila, koji tradicionalno ostavljaju snažan pečat na historiju naroda koji tu žive. Mnoge događaje je gotovo nemoguće promatrati ako se o njima ne govori u širem kontekstu, iz dublje perspektive - ugla procesa dugog trajanja i njihovih stvorenih, dramatičnih čvorišta. To se svakako odnosi i na sadržaje sastavnih dionica višestoljetnog “Istočnog pitanja”, iako je doista teško ispravno ograničiti dokle seže njegova historija, “jednako teritorijalno, kao i vremenski”. Džon Morli (John Morley) upućuje da se pod tim imenom krije “jedan nerazmrsivi, promjenljivi, nemogući splet suprotnih interesa suparničkih naroda i vjeroispovijesti”.¹¹ Višedimenzionalno “Istočno pitanje”, u čije je tkivo ugrađeno niz problema, obuhvata historiju nekoliko burnih stoljeća i lanac raznih naroda i nacionalnih kultura. Nastup Osmanskog carstva prema Balkanu i drugim dijelovima Evrope, doživljavan je pretežno kao sukob islama i hrišćanstva.¹² Brojni su navodi da u osnovi “Istočnog pitanja” leži sukob

njihovo predstavljanje u isključivo negativnom svjetlu – prema: M. Branković, *Etos konflikta vs. autošovinizam–lažna dilema?*, Peščanik.net, 18. oktobar 2017. (<http://pescanik.net/etos-konflikta-vs-autosovinizam-lazna-dilema>).

9 M. Škorić-A. Kišjuhas, *Vodič kroz ideologije*, II, Novi Sad 2015, 24.

10 Stereotipi se mogu klasificirati kao fiziološki (rasni), psihološki, kulturološki. Stereotipi više govore o stanju društva u vremenu ispitivanja nego o predmetu ispitivanja, odnosno “suštini” koja se predmetu ispitivanja stereotipom pripisuje; opšir. O. Milosavljević, Nacionalni stereotipi u istorijskoj perspektivi, *Nova srpska politička misao*, br. 1-2, Beograd 1999, 7-25; G. Đerić, Stereotip i studije o Balkanu, *Antropologija*, br. 9, Beograd 2009, 21-24.

11 L. Mičeta, *Povratak kralja*, Beograd 2013, 16. Džon Mariot (John A. R. Marriott) počinje svoju historiju Istočnog pitanja (*The Eastern question: An Historical Study in European Diplomacy*) tvrdnjom da “primarni i najsušinski faktor u ovom problemu jeste prisustvo jedne tuđinske supstance zarivene u živo tkivo Evrope. Ta supstanca je osmanski Turčin”. Osmanska vladavina nije komadala Evropu: otrgla je Balkan od ostatka tog “starog kontinenta” i nametnula mu “novo doba tame”. Džordž Kenan (George F. Kennan), jedan od gurua američke spoljnje politike u drugoj polovini XX stoljeća, ustvrđuje da je osmanska prisutnost na Balkanu imala za posljedicu “ubacivanje komadića neevropske civilizacije u jugoistočni ogranak evropskog kontinenta, komadića koji je do danas sačuvao mnoge od svojih neevropskih značajki” – vidi. I. Banac, *Cijena Bosne: članci, izjave i javni nastupi 1992-1993*, Zagreb 1994.

12 Pojam “kršćanstvo” u IX stoljeću označava područje nastanjeno kršćanima, s naglaskom na univerzalizam. Znanje o islamu do XI stoljeća i krstaških pohoda temeljilo se u Evropi na

ove dvije velike religije, dvije civilizacije.¹³ Gabriel Monod (1844-1912), piše krajem XIX stoljeća da treba dati jasnu skicu “Istočnog pitanja” u širem smislu, “kao povijest odnosa između islama i kršćanskog svijeta”.¹⁴ To je, navodi Dragutin Pavličević, “višestoljetni proces sukobljavanja Istoka i Zapada, Prednje Azije i Europe, kršćanstva i islama, dviju kultura i civilizacija”. U biti, radi se o težnji da se “Osmanlije i islam izbace iz Europe”.

Prvi “kamen” u temeljima masovnih fobija je razlika u religijama, moćnih vododjelnica. One su djelotvorna i obuhvatna okosnica za život ljudi, za odnos prema svijetu. Utiču na historijski tok zajednica, postajući integralni dio tradicije. “Odsustvo istočnosti” određujuće je obilježje “evropskog” identiteta. Islam zauzima posebno mjesto u formiranju tog identiteta zbog dugog kontakta i konfrontacije. Neki teoretičari smatraju da je on kulturološki konstrukt čije je umjetno stvaranje mogao omogućiti samo islam.¹⁵ Dugovječna je slika o islamu kao o religiji čije su vrijednosti suprotstavljene zapadnim. Kako on kritikuje Trojstvo i pripisivanje božanskih osobina Isusu, kršćanstvo je generalno zauzelo stav da su muslimani “opasni, nevjernički protivnici”.¹⁶ Religijska pitanja su u biti i politička. Sukobe i ratove teško je voditi bez religije i njene legitimacije, niti

---

dezinformacijama. Predodžba većine kršćana o islamu svodila se na metaforičnu sliku kuge koju je Bog poslao na zemlju. Evropa se prvi put 1143. susrela sa Kur'anom preko latinskog prijevoda – vidi: A. Pavelić-J. Čačić-Kumpes, *Islam, islamofobija i Zapad: suprotstavljene pogledi i društvena stvarnost, Migracijske i etničke teme*, br. 3, Zagreb 2015, 410. (dalje: A. Pavelić-J. Čačić-Kumpes, *Islam, islamofobija i Zapad*).

13 M. Stojković, *Istorijska iskustva balkanskih odnosa*, u: *Balkan krajem 80-tih godina*, Beograd 1987, 21. Teritorijalno, “Istočno pitanje” odnosilo se na događaje od Bosne do Crnog mora i Kavkaza i od Arapskog zaljeva do Alžira. Fikret Karčić upućuje na stav Dž. Mariota da je širi kontekst “Istočnog pitanja” sličan paradigmi “sukob civilizacija” (clash of civilization) – prema: F. Karčić, *Šerijatsko pravo – reformizam i izazovi modernosti*, Hrestomatija tekstova i eseja, priređivač e-izdanja: bosnamuslimmedia.com, Sarajevo 2009, 170. Prema Ekmečiću, osnova ovog problema sadržana je u ideji da je vječna potka “Istočnog pitanja” sukob religija, pri čemu su “islam i hrišćanstvo raspoređeni ne samo na dva kontinenta, nego i uopšte predstavljaju dva odvojena svijeta i dvije civilizacije koje ništa ne spaja”. Vasilj Popović je, pak, napustio tezu o “Istočnom pitanju” kao pretežno religijskom, i sveo ga na problem krize osmanske vlasti nad njenim evropskim i azijskim posjedima od opsade Beča (1683) do ugovora u Lozani (1923) – vidi: M. Ekmečić, *Predgovor*, u: V. Popović, *Istočno pitanje*, Sarajevo 1966, 1, 24.

14 Upor. *Nastava suvremene povijesti jugoistočne Europe*, III. čitanka, *Balkanski ratovi*, Zagreb 2007, 52. O političkom mentalitetu može se, pak, govoriti i kao o kulturnom modelu dugog trajanja. Pod njim se podrazumijevaju najšire shvaćeni obrasci koji “određuju ukupne odnose u društvu”, od sistema vrijednosti do političkih odnosa – prema: Lj. Antić, *Velikosrpski nacionalni programi: ishodišta i posljedice*, Zagreb 2007, 15.

15 Preteča islama traži se i u vremenu kad je grčka civilizacija autonomnih polisa bila suprotstavljena despotskom Istoku utjelovljenom u Perziji. Osmansko osvajanje Carigrada 1453. rezultirao je jasnim odvajanjem kršćanske Evrope od muslimanske Azije. Osmanska prijetnja u XV i XVI stoljeću učvrstila je vezu Evrope i kršćanstva kroz fenomene straha od Osmanlija i pratećeg zatvaranja pred stranom religijom – vidi: V. Lachner-J. Roškar, *Pravno-povijesni kontekst razvoja ideje o europskom identitetu*, u: *Zbornik radova II Međunarodne naučne konferencije "Bosna i euroatlantske integracije – trenutni izazovi i perspektive"*, Bihać 2014, 209-212.

16 S. Hasanagić, *Osmanska tolerancija: (pojam, osnove i karakteristične manifestacije)*, Sarajevo 2013, 163.

izazivati mržnju prema “drugome”.¹⁷ Aksiom “urođene više civilizacije”, iz kojeg su proizašle “civilizatorske misije”, najprije je ideološki uzdizao kolonijalizam, a potom imperijalizam. Mada je veliki dio svog razdoblja Osmansko carstvo držalo oblikovalo geopolitičku i kulturnu stvarnost jugoistočne Evrope, nije smatrano članom evropskog međunarodnog sistema.¹⁸

Refleksije Istočnog pitanja u historijskoj perspektivi

Od “Bečkog rata” (1683-1699) nastalo je vrijeme progona muslimana sa teritorija izuzetih od osmanske uprave.¹⁹ Princip evropskog identiteta zasnivan je na doktrini da osmanska država i islam nisu dio evropske civilizacije. Stav da su muslimani “tuđinci” u Evropi dio je mentaliteta poznatog pod imenom “Istočno pitanje” (engl. Eastern Question; rus. Восточный вопрос), koje je u Evropi živjelo od Kučuk-Kajnardžijskog mira (1774) do Lozanskog ugovora (1923). Izraz “Istočno pitanje” se pojavio u diplomatskoj terminologiji 1822, u vrijeme grčkog ustanka.²⁰ U sve rasnijem vokabularu XIX stoljeća, primjećuje Mark Mazover (Mark Mazower), “Turci su bili “Azijati” “nomadi i “Varvari” koji vladaju nad zemljama koje su bile “kolevka evropske civilizacije”. U sljepilu za događaje u kojima su muslimani bili žrtve, Evropa je previdjela ogromne migracije muslimana izazvane razaranjem Osmanskog carstva. “Ljudi na Zapadu često pričaju o ideji da svi Turci, drugim riječima svi muslimani, budu transportirani u Aziju, da bi Evropska Turska postala čisto hrišćansko carstvo”, pisao je 1854. Ami Boué (Ami Boué).²¹ Čezare Balbo (Cesare Balbo), političar i publicist, tih godina predlaže da se višak evropskog stanovništva naseljava u muslimansku Sjevernu Afriku i na Bliski istok.²² Društveni fluid je antislamska ubjeđenja prenosio iz stvarnosti u

---

17 Upor. E. Kale, Ideologije u povijesti, *Politička misao*, br. 2, Zagreb 1971, 194; R. Radić, Pripadanje bez verovanja i poznavanja, u: *Novosti iz prošlosti: znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, Beograd 2010, 111.

18 S. Huntington, *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*, Zagreb 1997, 73; D. Noris, *Balkanski mit*, Beograd 2002, 39. “Turci” (“Azijati”, “barbari”) su, zbog islama, bili “neprikladni pripadnici europskog sustava”.

19 D. Kicikis, *Osmanlijsko Carstvo*, Beograd 1999, 6; D. Pavličević, *Hrvati i Istočno pitanje*, Zagreb 2007, 15-16.

20 Opšir. Č. Popov, *Građanska Evropa (1770-1871)*, I, Novi Sad 1989; *Istorija Osmanskog carstva*, Beograd 2002. Proliferacija milet sistema je, zapaža Hakan Viberger (Håkan Wiberg), odgajanjem saveznika unutar Osmanskog carstva, velikim evropskim silama olakšala to da “zavade i vladaju” tom državom.

21 S. Hasanagić, *Osmanska tolerancija: (pojam, osnove i karakteristične manifestacije)*, 191-192.

22 Predviđao je da do 1950. Evropa narasti na oko 700 miliona ljudi, a islamske države na Sredozemlju od 20 miliona, koliko su sve zajedno imale stanovnika, opasti na mnogo manji broj: “Jedini spas je da se lenji i porocima odani muslimani pretvaraju u kolonije jakih europskih nacija, gde će se masovno doseljavati europsko stanovništvo, pa na taj način Islam oterati u zaborav istorije”. Balbo je dao i ideju o potrebi njemačke politike da se Bosna i Hercegovina kolonizira njemačkim doseljenicima – prema: *Pečat Milorada Ekmečića*, Beograd 2018, 141, 231.

nauku, “ostavljajući je uvijek da bude vjerno čedo svog vremena”.²³ Oni koji se osjećaju kao pobjednici, generirajući naracije koje se nameću kao “mega-istine”, kažu književnici, uglavnom ne čitaju povijest koju ispisuju poraženi. Šutnja nastaje ušutkivanjem glasova žrtava i mistifikacijom njihovog pamćenja.²⁴ Entitet “Evropa” doista nije uvijek bio primjer visoke civilizacije. Licemjerje je jedno od obilježja njene historije, a njena etička odjeća je puna zakrpa. Kad god je Zapad u svojoj historiji iskazao tendenciju za religijskom, etničkom ili rasnom homogenizacijom, dolazilo je do tragedija ogromnih razmjera, ratova i ljudskih patnji.²⁵

Opadanjem osmanske moći, “Istočno pitanje” je preraslo u borbu za osmansko nasljeđe. Ono što je u Evropi i zapadnom svijetu poznato o Osmanskom carstvu, naročito o “osmanskom Balkanu”, Bosni i Hercegovini i Bošnjacima, što je govorila nauka, ali i kvazinauka i publicistika nikada nije bilo nebitno.²⁶ “Imaginarni Turčin” je ključni “evropski Drugi”, izaziva različite asocijacije. Historija i nacionalni simboli su ono što jesu upravo zbog procesa konstruiranja “Drugog”.²⁷ Antropologija se, kao nauka zasnovana na proučavanju “Drugih”, razvijala uporedo s rastom imperijalnih i kolonijalnih moći. Univerzalna sklonost ljudi je da precjenjuju “svoje” i nipodaštavaju “tuđe”. Osjećanje superiornosti, ali i mržnje prema “Drugom” je neka vrsta arhetipa.²⁸ Zaštita od njega je historijska dimenzija. Leopold fon Ranke je pod “Evropom” podrazumijevao samo romanske i germanske narode Zapadne Evrope. Historijat odnosa Zapada i Istoka može se predstaviti kao proces u kojem je “Orijent” stalno bivao “orijentaliziran” od zapadnjaka. U doba evropskog kolonijalizma, kao “opasni Drugi” on je za njih bio egzotičan ali i inferioran u odnosu na njihovu civilizaciju.²⁹ Historijsko vrijeme je “proces koji stalno teče, ali na svim stranama nije istodoban”, nije kalendarski.

23 M. Ekmečić, Rezultati jugoslovenske istoriografije o Istočnom pitanju 1875-1878, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 1-2, Beograd 1977, 55-56. “Svijet islamske Istočne Evrope” je, pak, upućuje Jacob Mikanowski, “neotkriveni kontinent”. Istraživanje njegove islamske i osmanske historije znači “kopanje i traganje za zaboravljenim otiscima”.

24 T. Diegoli, *Kolektivno pamćenje i obnova društva u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini*, 30.

25 M. Vukomanović, Zapad i islam, u: *Religijski dijalog: drama razumevanja*, Beograd 2003, 24.

26 O toj nastaloj, obimnoj biblioteci čiji se fond stalno “obogaćuje”, ovdje se nedovoljno zna, što ne znači da ona ne postoji, da savremeni, moćni politički i intelektualni krugovi mnoge knjige i radove iz nje ne koriste kao izvor za svoje “predstave”, putokaze i razradu “(zapadno)balkanske strategije; opšir. vidi: Dž. Kaljanac, Evropocentrizam i vladajući stereotipi i predrasude o bošnjačkoj naciji, *Novi muallim*, br. 56, Sarajevo 2013, 69-71.

27 Upor. S. Bakr-F. Karčić, Zapad i muslimanski svijet, *Muallim*, br. 36, Sarajevo, 29. decembar 2008, 39; R. Mutavdžić, Identitet - od pojedinačnog do nadnacionalnog, *Vojno delo*, br. 7, Beograd 2017, 148; opšir. *Imaginarni Turčin*, ured. B. Jezernik, Beograd 2010; M. Todorova, *Dizanje prošlosti u vazduh: ogledi o Balkanu i Istočnoj Evropi*, Beograd 2010; M. Mazower, *Balkan: kratka povijest*, Zagreb 2003; S. Bandžović, Između deosmanizacije i balkanizacije: muhadžirske dionice bošnjačke historije, *Historijski pogledi*, br. 1, Tuzla 2018, 36-74.

28 Upor. B. Prpa, Izabrani narodi - strah i samoća, u: *Rasizam i ksenofobija*, Beograd 1998, 109-115; opšir. M. Mazover, *Solun – grad duhova: hrišćani, muslimani, Jevreji 1430–1950*, Beograd 2017.

29 A. Pavelić-J. Čačić-Kumpes, *Islam, islamofobija i Zapad*, 410-411. Historijski preokret u smjeru migracija nakon 1945. godine – od kolonija ka njihovim prijestonicama – pobudio je novi “rasizam bez rase”.

Stoljeće “evropske istorije” nije isto što i stoljeće “turske istorije”, smatra M. Ekmečić, historičar poznat po upečatljivom “stilul hodanja po historiji”. Iskarikiran muslimanski svijet je optuživan za dekadenciju, dok je osmanska država tretirana, na kraju, kao “bespomoćna olupina”.³⁰

Sukobi latinskog i vizantijskog svijeta, Zapadne i Istočne crkve, zaustavili su razvoj Balkana i prije osmanskog osvajanja. Političku bit “Istočnog pitanja” činila je konfrontiranost niza aktera. Sukobljavali su se posebno interesi Rusije i V. Britanije u vezi s istočnim Mediteranom, Bliskim istokom i područjem između južnih granica Rusije i zapadnih granica britanskog Indijskog carstva. “Istočno pitanje” je bilo maska za strateške, osvajačke i nacionalističke ciljeve, a ratovi njegovo “hipokritsko rješenje”.³¹ Muslimanski većinski države kroz historiju bile su multikonfesionalne, multietničke. Bez toga, ukazuje Senad Hasanagić, nema ni tolerancije, “jer se nema prema kome biti tolerantan”. Etnički nacionalizam, povezan sa nasiljem, nije zagovornik višenacionalne države. Evropski narodi, piše Orhan Pamuk, “imaju mnogo manje iskustva od Amerikanaca po pitanju suživota sa ljudima drugačije veroispovesti, druge boje kože, drugog kulturnog identiteta”.³² Ideja etničke države je, u suštini nastala, “iz duha romantizma u germanskim šumama”. Moderno vrijeme je stvorilo naciju i nacionalizam, politički princip koji, prije svega, tvrdi da politička i nacionalna jedinica treba da se poklapaju (E. Gellner). Iz te vizure rat predstavlja “sveto vreme”. Snažna osporavanja Osmanskog carstva iskazivali su početkom XIX stoljeća balkanski hrišćanski intelektualci školovani na Zapadu. Razvijali su megalomanske nacionalne vizije i aspiracije. Grci su zarazili Balkan virusom nacionalizma.³³ Prva žrtva stvaranja nacionalnih država bili su muslimani.³⁴ Balkan je iz XIX stoljeće izašao rascijepljen, kao

30 Mnogi balkanski političari i intelektualci i dalje koriste Osmansko carstvo kao krivca za svoje nesreće i pogreške, pokušavajući da sebe odrede u odnosu na tog demoniziranog “Drugog” – prema: M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd 1999, 321-322; J. Mikanowski, *A Silver Thread: Islam in Eastern Europe*, *Los Angeles Review of Books*, (<https://lareviewofbooks.org/article/a-silver-thread-islam-in-eastern-europe>).

31 Upor. E. Hobsbawm, *Doba kapitala 1848-1875*, Zagreb 1989, 65; Dž. Sokolović, *Balkanski ratovi, evropske vrijednosti i teorijske kontroverze*, *Godišnjak, BZK “Preporod”*, Sarajevo 2014, 36; K. Klark, *Mesečari: kako je Evropa krenula u rat 1914*, Smederevo 2014, 37-38; С. И. Анчев, Балканъ в политических интересах России и Запада в XIX веке, u: *Srpsko-ruski odnosi u prošlosti i sadašnjosti*, knj. 1, Leposavić 2018, 43-52.

32 O. Pamuk, *Bledi san o Evropi*, Pešćanik.net, 10. januar 2011. (<https://pecanik.net/bledi-san-o-evropi>).

33 H. Seton-Watson, *Nacije i društvo*, Zagreb 1980, 121; U. Altermatt, *Etonacionalizam u Evropi: Svyetionik Sarajevo*, Sarajevo 1997, 83; R. Clogg, *Grčki nacionalizam kao majka svih nacionalizama*, u: *Evropa i nacionalizam*, Zagreb 2000, 18; И. Ортајли, Идеолошкото историско наследство на Балканот, u: *Балканот во новиот милениум*, Скопје 2002, 206; F. Veiga, *Balkanska zamka (1804-2001)*, Beograd 2003, 26-28.

34 R. Mahmutćehajić, *Trajnost stradanja*, *Glasnik, Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, br. 7-9, Sarajevo 1996, 397-398. Dimitri Kicikis (*Dimitri Kitsikis*) piše o aspuđnosti “veliĉanstvene mitologije” koja je u XIX stoljeću zahvatila balkanske historiografije, koje su, da bi opravdale iskljuĉivi nacionalizam, potpuno deformirale historiju Osmanskog carstva.

područje između Istoka i Zapada.³⁵ Promjene balansa moći u međunarodnim odnosima uvijek otvaraju prostor za nove konflikte.

Svjetska historija ratovanja ostavlja zastrašujući utisak agresivne ljudske prirode, “koja samom borbom potvrđuje sebe i održava stečen prostor svog boravišta”, kao i stepen dostignutog identiteta ličnosti.³⁶ Adam Krzemiński (Adam Krzemiński) ističe da se svijet “naglavačke okrenuo” u XIX stoljeću sa svojim imperijalnim i nacionalnim protivrječnostima u Africi, Aziji i u Evropi, koja nije nikada bila jedinstven geoprostor. Bečki kongres je 1815. godine stvorio Evropu u kojoj se sva pitanja rješavaju ratom, od italijanskog, njemačkog i poljskog, do balkanskog. Osnove novoj strukturi odnosa sila postavljene su 60-tih godina. Javio se i strah od opšteg evropskog rata. Militarizam je u Evropi od 1870. godine postao nova politička paradigma. Njegova prusko-njemačka verzija bila je prototip ratničke kulture. Širom Evrope je sopstvenoj državi pripisivana božanska priroda. Rat je u tom svijetu bio uobičajeni i legitimni politički instrument.³⁷ On tako “pročišćava“, opstaju samo najjači.

Suštinski ciljevi su zasnovani na trajnim strateškim vrijednostima i nikad se u historiji ne mijenjaju. Svi “krojači” evropskog svijeta, oduvijek znaju da se “bez prisustva na Balkanu status velike evropske sile sačuvati ne može” (Čedomir Popov). Geopolitičko rusko-srpsko savezništvo je konstanta od XVIII stoljeća: ono je jedan od nosećih stubova ruske pozicije ka “Istočnom pitanju”.³⁸ Britanci su se plašili da balkanska pomjeranja mogu biti u interesu Rusije, da je mogu ojačati do te mjere “da ona tamo neće imati pravog takmaca” (Franz Eckhart). “Samo jedan palac pod ruskom kontrolom na desnoj obali Dunava na Balkanu (Beograd) znači, zaključuje M. Ekmečić, “isto što i rusko zauzimanje moreuza Bosfora i

35 E. Skopeteta, Orijentalizam i Balkan, *Istorijski časopis*, knj. XXXVIII, Beograd 1991, 133-134.

36 Vidi: M. Antolović, Magnum opus Čedomira Popova - istorija Evrope u ‘dugom 19. veku’, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 83, Novi Sad 2011, 180.

37 M. Antolović, „Svetska moć ili propast“ – Fridrih fon Bernhardi i nemački militarizam pred Prvi svetski rat, *Etnoantropološki problemi*, br. 4, Beograd 2014, 1092-1093; H. Sundhaussen, *Sarajevski atentat, Srbija i duh 1914.*, Peščanik.net, 25. novembar 2014. (<http://pecsanik.net/sarajevski-atentat-srbija-i-duh-1914>). Friedrich Engels još 1888. procjenjuje da će se u nekom budućem ratu „poubijati 10 miliona vojnika“. E. Hobsbaum period od 1875. do 1914. naziva “dobom imperija”. Proces evropskih osvajanja i kolonizacije udaljenih kontinenata je ubrzan. Rasističke teorije vezane za porobljivanje Afrike i dijelom Azije, pozivale su na nužnost da “više”, “čiste” rase vladaju onim “nižim”, “miješanim”. Bilo je mnogo onih koji su vjerovali da je dužnost Evropljana da pomognu “primitivnim” narodima da usvoje blagodeti civilizacije. Ova doktrina nazivana je “civilizatorskom misijom” (*la mission civilisatrice*). Izvori potvrđuju da se i na balkansku politiku Habsburške monarhije gledalo kao na takvu misiju – upor. M. Pišev-M. Milenković, “Islam” u anti-multikulturalnoj retorici političara i antropologa Zapadne Evrope: kongruencija ili koicidencija?, *Etnoantropološki problemi*, br. 4, Beograd 2013, 972; M. Ković, ‘Civilizatorska misija’ Austrougarske na Balkanu - pogled iz Beograda (1901-1914), *Istraživanja*, br. 22, Novi Sad 2011, 366-367.

38 A Gajić, Između euroatlantizma i euroazijstva - položaj savremene Srbije, *Kultura polisa*, god. XII, Novi Sad 2015, 65. U Rusiji je postojala duga tradicija duhovne nepomirljivosti sa dominacijom islama u Istanbulu (Carigradu), od ideja “Trećeg Rima” koja se u Moskvi stoljećima razvijala. Svi snovi o ruskoj univerzalnoj imperiji uključivali su Carigrad kao njenu osnovu. Napolen 1807. godine govori da onaj ko ga posjeduje drži ključeve univerzalne monarhije.

Dardanela”.³⁹ Refleksije ovog pitanja osjećaju se u geopolitičkim prilikama u savremenosti više zemalja u Istočnoj Evropi i na Balkanu.⁴⁰ Interesi velesila, uz interventne akcije, arbitriranja i podjele, pojačani predrasudama (nedokazano prejudiciranje) i neznanjem, mnogo puta su u historiji Balkana, “mekom trbuhu Evrope”, bili važniji od sudbe njegovih žitelja.⁴¹ Nedostatak “znanja ili posvećenosti” zapadnjaka nije značilo da oni nisu imali važnu ulogu u oblikovanju njegove historije. Sukobi i krize na jugoistočnoj periferiji Osmanskog carstva tokom XIX stoljeća, na granici sa kršćanskom Evropom, nisu bili novina. Unutar evropskog sistema rješavani su bez ugrožavanja mira na Kontinentu.⁴² “Velika istočna kriza” 1875-1878. i prateća teritorijalna razgraničenja, znatno su izmijenili vjersku i etničku sliku Balkana. Rusko-osmanski rat 1877. uz učešće balkanskih saveznika doveo je do masovnog progona muslimana, što je i legalizirano 1878. na Berlinskom kongresu. Osmanski porazi imali su teške posljedice za projekat modernizacije Carstva započet polovinom XIX stoljeća.⁴³

Na Balkanu krupne političke izmjene najčešće donose etničke promjene i izmještanja. Periodizacija u historiji do i poslije Berlinskog kongresa, učinila je ovaj skup višestrukim međašem. Tu su prvi i posljednji put u historiji velesile svaka za sebe, bez blokovskih grupa, dogovorom “krojile Balkan”. Duh ovog događaja živi i danas. Ovaj skup, primjer nasilne „balkanizacije” koja se provodi „odozgo”, bio je apotekarski izlog diplomatije kao zanata. Prethodni sporazumi više su se isplatili nego nagađanja za zelenim stolom. Austro-Ugarska je, bez ratovanja, dobila Bosnu i Hercegovinu, Britanija Kipar i otvorena vrata Egipta za penetraciju iza 1882, Francuska Tunis.⁴⁴ Poznavanje interesne logike velikih sila bitan je uslov

39 *Pečat Milorada Ekmečića*, 176. Na Balkanu je Rusija uvijek u prošlosti ili dobivala status velike svjetske sile ili ga je privremeno gubila. Jasno je, piše Ekmečić da “Srbija nikada ne može biti bez Rusije, jer bi time odsecala – ne samo desnu – nego obe svoje ruke” (*Pečat Milorada Ekmečića*, 221). Bez obzira na odnose SAD i NATO pakta sa Rusijom, smatra on, “mi ćemo biti lutka koja će izbijati na pozornicu, a da nikad na njoj nećemo igrati neku jaču ulogu. Bićemo povodi i uvodi raznim krizama, malim i velikim” (*Pečat Milorada Ekmečića*, 234).

40 B. Stojković, Istočno pitanje i ukrajinska kriza, *Vojno delo*, br. 1, Beograd 2015, 25-26. Srbiji je imponirala “ruska realna imperija, jer je i sama imala san o imperiji i njenoj obnovi” (L. Perović).

41 “Učena Evropa” dugo nije imala jasne predstave, predočava Čedomir Popov, ni o geografiji Balkana, a pogotovo o njegovoj historiji, etničkoj i demografskoj situaciji, niti je za ovo poluostrvo imala opšteprihvaćeno ime. Nazivala ga je “Jelinsko, Grčko, Vizantijsko, Ilirsko polustrvo, ili Evropsko Osmansko carstvo, i Carstvo Velikog Turčina”. Tek kad 1808. njemački geograf August Cojne (Johann August Zeune), pogrešno razumije riječ svojih osmanskih vodiča “balkan” (visoka planina), pripisujući je cijelom poluostrvu, ovo ime počelo je da se širi Evropom. Neinformiranost o Balkanu početkom XIX stoljeća bila je skoro poslovična. M. Ekmečić govori o “talasima opšte neobaveštenosti” kada definira kontekst u kojem se tada opisuju narodi na Balkanu i jezici kojima oni govore – prema: G. Krivokapić Jović, Milorad Ekmečić – istoričar jugoslovenstva, *Tokovi istorije*, br. 1, Beograd 2016, 213.

42 K. Klark, *Mesečari: kako je Evropa krenula u rat 1914*, 210.

43 Dužničko ropstvo Porte, zajmovima čiji su prikriveni tragovi vodili sve do “tamnih aula Vatikana”, imali su također, ističe Vasilj Popović, veliku ulogu u finansijskom krah osmanske države.

44 Sam kongres bio je nešto nalik vrhu ledenog brijega koji je ispod površine od očiju javnosti skrivao bilateralne i multilateralne nagodbe, usaglašavanja i međusobne ustupke, izbjegavanje diskusija na otvorenim sjednicama. Skoro sva fundamentalna pitanja regulirana su prije početka

opstanka “malih nacija” čija je egzistencija uvijek pitanje, izazov i rizik. Evropska diplomatija prije i u toku 1878. bila je konfuzna u pogledu etničkog rasporeda stanovništva na Balkanu. Skup u Berlinu ostavio je “dosta starih neraspjetljanih suprotnosti”. Pokušaji razgraničenja ostali su izvor kriza, instrumentalizacije i sporova. Balkanski ratovi (1912-1913) samo su ilustrirali te protivrječnosti odluka u Berlinu.⁴⁵ U svim mirovnim ugovorima, kao i u shvatanju “velikih i malih ljudi” do ovog kongresa 1878. islam nije smatran evropskom religijom, niti je bilo dozvoljeno postojanje muslimanskih vjerskih ili nacionalnih manjina u nekoj evropskoj državi. “Gvozdeni zakon” prisiljavanja muslimana na seljenje iz zauzetog prostora bio je važeći sve dok interesi Habsburškog carstva iz 1878. nisu dobili novi smisao.⁴⁶ Muslimanski zahtjevi za zaštitom i samoodređenjem dočekivani su u Berlinu sa rezervom.⁴⁷ Nastala “turska ostrva” na Balkanu nakon 1878. su dalje sužavana, ili su nestajala.⁴⁸

Bosna i Hercegovina je, naročito sa svojim hrišćanskim dijelom stanovništva, na Zapadu tretirana kao “misijska zemlja”. Za Beč je njeno osvajanje bio dokaz da još ima “kulturno-političku misiju” u jugoistočnoj Evropi.⁴⁹ Habsburška monarhija smatrala je sebe tvorcem “nove Austrije” u Bosni i Hercegovini i legitimnim nasljednikom Rimskog carstva.⁵⁰ Projekat

skupa, tokom preliminarnih pregovora. Na kongresu je preostalo samo registrirati rješenja koja je njemački „željezni kancelar” Bizmark (Otto Von Bismarck), koji je predsjedavao kongresom, prethodno isposlovaio. Stvoreno je nekoliko nacionalnih država na Balkanu. Ključni princip za većinu sudionika ovog skupa bilo je onemogućavanje stvaranje regionalne “supersile” na tom prostoru. Ovaj sporazum je u historiji svjetske diplomacije postao prvi dokument koji je predviđao međunarodno-pravno osiguravanje prava za nacionalne i vjerske manjine; opšir. M. Ekmečić, *Ogledi iz istorije*, Beograd 2002, 158, 403; P. Iskenderov, *Berlinski kongres, prva „balkanizacija”*, (https://hr.rbth.com/politics/2013/07/29/berlinski_kongres_prva_balkanizacija_21063).

45 M. Ekmečić, Karakteristike Berlinskog kongresa 1878. godine, *Prilozi*, br. 18, Sarajevo 1981, 94.

46 M. Ekmečić, *Dugo kretanje između klanja i oranja: Istorija Srba u Novom veku (1492-1992)*, Beograd 2008, 19. (dalje: M. Ekmečić, Dugo kretanje). Isti, Predgovor, u: *Jasenovac. Zbornik radova Četvrte međunarodne konferencije o Jasenovcu*, Banja Luka 2007, 10.

47 B. Jezernik, *Zemlja u kojoj je sve naopako: Prilozi za etnologiju Balkana*, 316. Velike sile su težile uspostavi “harmonije dominacije” nad ostatkom Osmanskog carstva. Stav Albanaca koji su tražili autonomiju unutar Carstva, Berlinski kongres je odbio. Činjenice da su oni bili mahom muslimani, u ratovima lojalni osmanskim vlastima, uklapale su se u evropsko političko shvatanje da su Albanci zapravo “Turci” – vidi: P. Bartl, *Albanci*, Beograd 2001, 94.

48 Fragmentarno istraživanje pojedinačnih sudbina muslimanskih zajednica sputava, zapaža F. Karčić, identifikiranje širih procesa i zajedničkih imenitelja njihove isparcelizirane historije. Balkanski muslimanski autori skoro redovno pišu o “vlastitim vjersko-etničkim grupama”, dok autori koji žive i rade van Balkana “pišu o regionu kao cjelini”.

49 Robert Okey, britanski historičar, tu kulturnu misiju nazvao je konceptom karakterističnim za razdoblje evropske historije koje je isticalo osjećaj zapadne premoći nad drugim kulturama nakon stoljeća napretka Zapadne Evrope, te razvilo osjećaj moći i historijskog poslanja, koje je trebala provoditi obrazovana administracija - prema: Z. Kudelić, Nova analiza austrougarskog razdoblja bosanskohercegovačke povijesti u knjizi “Kroćenje balkanskog nacionalizma i habsburška civilizacija misija u Bosni”, *Croatia christiana periodica*, br. 66, Zagreb 2010, 116.

50 D. Reynolds, Kavaljeri, kostimi, umjetnost: kako je Beč doživljavao Bosnu 1878-1900, *Prilozi*, br. 32, Sarajevo 2003, 143; također vidi: M. Ekmečić, Slike o Bosni i Hercegovini u evropskoj putopisnoj literaturi od 1850. do 1878. godine, *Balkanica*, god. VIII, Beograd 1977, 301-305.

“modernizacije” Bosne i Hercegovine zasnivao se na evropskoj kulturi i iskustvu, kao dominantnom referentnom okviru. Imao je niz sličnosti sa iskustvima drugih muslimanskih naroda pod kolonijalnom upravom: modernizacija je nastupila nakon vojnog osvajanja, okupaciona vlast je prikazivala svoj cilj kao “kulturnu misiju”. Opravdanje projekta izvedeno je pozivanjem na teoriju “dvostrukog identiteta”, po kojoj kolonijalna vlast ima pravo da vršenje “kulturne misije” naplati korišćenjem privrednih resursa zemlje kojom upravlja.⁵¹ Dolazak Austro-Ugarske je za većinu Bošnjaka predstavljao složen čin koji ih je držao u nedoumici između “tradicionalnih inercija” i maglovitih perspektiva.⁵² U Sarajevu je bilo Bošnjaka koji nakon 1878. više nisu izašli iz svojih domova da ne bi vidjeli “prokletog Švabu” koji je srušio “ponositi prag osmanski”. Govorili su da neće izlaziti sve dok “Švaba” ne napusti Bosnu.⁵³ Okupacija je bila šok, pod čijim su se dojmom mnogi, nepovjerljivi, odlučili na seobu, da se “sklanja onamo gdje još sultan vlada”.⁵⁴ Bošnjake je plašio buduć, neizvjesni život u “hrišćanskom moru”. Na hiljade njih je “emigriralo iz Bosne, idući na istok, prema Istanbulu”, i drugim osmanskim oblastima.⁵⁵ Iseljavanje je, kao radikalna odgovor novoj vlasti, bilo kontinuiran proces. Obuhvatio je sve bošnjačke slojeve, bez obzira što su vlasti siromaštvo navodile kao najčešći uzrok emigracije.⁵⁶

51 F. Karčić, Islamski reformizam u Bosni i Hercegovini u 20. stoljeću, *Ljudska prava*, br. 3-4, Sarajevo 2003, 119; N. Merker, Nacionalne ideologije i kolonijalistički mitovi u suvremenoj Europi, *Filozofska istraživanja*, sv. 4, Zagreb 2010, 680-681.

52 Upor. John V. A. Fine - JR-Robert J. Donia, *Bosna i Hercegovina. Tradicija koju su izdali*, Sarajevo 1995, 85; M. Imamović, Pregled istorije genocida nad Muslimanima u jugoslavenskim zemljama, *Glasnik Rijaseta IZ u SFRJ*, br. 6, Sarajevo 1991, 683. General Josip Filipović nije krio svoje uvjerenje da je islam u Bosni i Hercegovini “neminovno osuđen da iščezne, u dodiru s katoličkom vjerom, koju sada bolje zastupaju i propovijedaju obrazovaniji i vješiji misionari nego što su bili jadni franjevci, koji su dosad bili jedini njeni stubovi”. Zdekauer, austrougarski diplomata, tvrdio je da se s Bošnjacima “može izaći nakraj jedino pomoću tjelesnih kazni, batina ili vješanja” – nav. prema: M. Šamić, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836-1878) i njihovi utisci o njoj*, Sarajevo 1981, 293.

53 Neke žene su odredile da im se, nakon smrti, tijelo ne nosi pred džamiju, već da ih od kuće nose ravno na groblje - vidi: H. Kreševljaković, *Izabrana djela*, IV, Sarajevo 1991, 114; J. Šaljić, *Od konfesije ka identitetu (Muslimansko pitanje u Srbiji 1878-1912)*, doktorska disertacija, Filološki fakultet, Beograd 2015, 184.

54 *Islamski svijet*, br. 105, Sarajevo 8. septembar 1934; I. Kemura, *Proces uključivanja Bošnjaka u zapadnoevropske civilizacijske tokove*, u: *Bosna i svijet*, Sarajevo 1996, 155-156. Nije nikakvo čudo, smatra Ivan Pederin “da je u dušama muslimana ostala čežnja za moćnom Osmanskom carevinom i islamskim fundamentalizmom, koji ne poznaje i ne priznaje nacija. No, s druge strane, muslimani su postali ljudi s krizom identiteta, ljudi koji ne umiju izmiriti suvremenost s islamskom tradicijom, ne snalaze se i ne nalaze svoje mjesto među suvremenim južnoslavenskim narodima” – prema: I. Pederin, *Oblici otpora balkanskih muslimana reformama iz Carigrada Prema spisima Zadarske pismohrane, Radovi Leksikografskoga zavoda »Miroslav Krleža«*, knj. 4, Zagreb 1995, 220.

55 Upor. M. Hadžijahić, Uz prilog prof. Vojislava Bogičevića, *Historijski zbornik*, br. 1-4, Zagreb 1950, 189-190; John V. A. Fine, JR-Robert J. Donia, *Bosna i Hercegovina. Tradicija koju su izdali*, 85; K. Kujawa, The emigration of the Bosnian Muslims to Turkey, *Almanah*, br. 51-52, Podgorica 2011, 146.

56 R. Donia, *Islam pod Dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878-1914*, Zagreb-Sarajevo 2000, 44.

Nekada jedinstveni geografski region Rumelije ili osmanske Evrope podijeljen je krajem XIX i početkom XX stoljeća na više sitnih, međusobno nepovjerljivih država. Etnička i vjerska homogeniziranost postosmanskih, nemuslimanskih država na Balkanu, postignuta je putem progona raznorodnog muslimanskog stanovništva. Proročanstvo Berte fon Sutner (Bertha von Suttner), dobitnice Nobelove nagrade za mir 1905. i jedne od tada najpoznatijih mirovnih aktivistica, da se XX stoljeće neće okončati, a da ne posvjedoči protjerivanju “biča rata iz ljudskog društva” neće se ostvariti.⁵⁷ To stoljeće je, osim dostignuća koja se mogu označiti kao napredak, obilježeno i teškim vraćanjima u surovost. Tokom balkanskih ratova (1912-1913) došlo je do prvih etničkih čišćenja “velikog stila u evropskoj historiji XX stoljeća”. Oko 1,5 miliona registriranih muhadžira 1878-1918. napustilo je Balkan, uz znatan broj onih koji su ilegalno prešli osmanske granice. Balkanski ratovi su otkrili zapadnim kreatorima politike opasnosti koje su “nacionalne države predstavljale za manjinske skupine” (M. Mazover).⁵⁸ Problem za države – ratne pobjednice je bio taj što su njihovi narodi bili u manjini u “osmanskoj Evropi”, gdje su muslimani činili 51% stanovništva. Balkanski saveznici su smatrali da će muslimanska većina stalno biti prijetnja za vladavinu manjine. Promjena etničke kompozicije nije se mogla izvršiti drugačije no nasiljem. Sa balkanskim ratovima termin “čišćenje” ušao je i u vojnu terminologiju, korišćen višeznačno.⁵⁹ Kolokvijalno je upotrebljavan da označi pacifikaciju osvojene teritorije i uklanjanje protivnika sa nje.⁶⁰ U svakoj nacionalističkoj historijskoj priči je, zapaža Todor Kuljić, neuravnotežen odnos dobra i zla. Balkanski ratovi bili su tako i sukobi između velesila sa središtima van južnoslavenskog prostora,

57 N. Milenović, Srbija i Druga konferencija mira u Hagu 1907. godine, *Istorijski časopis*, br. 57, Beograd 2008, 375-377.

58 Pjer Loti (*Pierre Loti*), francuski intelektualac, braneći Osmanlije “napuštene, prevarene od svih, pokradene”, napadao je balkansku gramzivost, optužujući Evropu za saučesništvo u komadanju osmanske države: “Bruka, bruka za Evropu, bruka za njeno lažno hrišćanstvo”. Ta država je bila u teškom položaju “jer su jednodušno odbačeni i prezreni ugovori... ta Turska kojoj su tri nedjelje ranije sva ministarstva pravde svečano obnovile data obećanja o teritorijalnom integritetu bila je napuštena a Evropa prvenstveno “zaokupljena podjelom onoga što je od nje ostalo” – prema: A. Vileže, Pjer Loti i balkanska Evropa, *Stvaranje*, br. 8-10, Podgorica 1995, 938-939.

59 Suprotstavljene vojske zauzimale su nove prostore, čije se stanovništvo nerijetko smatralo protivnikom, te je bilo izloženo represiji – prema: V. Petrović, Etnizacija čišćenja u reči i nedelu, *Hereticus*, br. 1, Beograd 2007, 20.

60 Muslimani su nakon 1912-1913. bili gubitnici u formiranju novih državnih granica. Za njih nije važio princip samoodređenja. Da je on primijenjen na Balkanu, iznosi *Džastin Makarti* (Justin McCarthy), “jedna muslimanska država (ili države) mogla je biti stvorena od Albanije do Crnog mora”. Mogla je imati “više od 55% muslimana čak i prije razmjene stanovništva”. Nakon balkanskih ratova, zatim Prvog svjetskog rata, ukupni gubitak muslimanskog stanovništva “osmanske Evrope” bio je 27 posto. Ovo stanovništvo je nestalo putem stradanja, preseljenja, izgnanstava; opšir. J. McCarthy, *Death and exile: the ethnic cleansing of Ottoman Muslims: 1821-1922*, Princeton 2004. Izgubljen je tada, zapaža F. Karčić, znatan dio muslimanske elite, jer je među muhadžirima bio veliki broj svjetovno i vjerski obrazovanih ljudi. Balkan je, nakon izuzimanja od osmanske uprave, postao simbol žalosne sudbine muslimana i sekularnog islama u Evropi. Akcije deosmanizacije bile su posebno uspješne u materijalnoj, vidljivoj i javnoj sferi.

“pobune”, “oslobodilački ratovi”, “ustanci terorista”.⁶¹ Označili su krah Osmanskog carstva u Evropi. U borbu za ostatke njegovih posjeda na jugoistoku Evrope, koja je ponekad sličila na “uzmi što se uzeti da”, bacile su se pobjedničke države. Srbi i drugi hrišćanski narodi nisu postupali ništa drugačije od Nijemaca ili Italijana: “Sve su to Evropljani i ponašali su se evropski za ono vreme”.⁶² Ratovi 1912-1913. su, navodi Igor Despot, izmijenili sliku Balkana. Učestvovali su u oblikovanju država kao nacionalnih tvorevina sa prisilnim migracijama dijela stanovništva i pokušajima asimilacije kako bi se od “novog” stanovništva stvorili “dobri” Grci, Srbi, Bugari. “Balkanizacija” je u predstavama Evropljana postala metafora etničkih i religioznih sukoba, izolacionističkog državnog i kulturnog nacionalizma.⁶³ Prisilna etnička pomjeranja su također karakteristični oblik “balkanizacije”.

Balkan je 1914. ponovo dospio u fokus evropske politike. Francuski, njemački, austrougarski i ruski interesi su se sukobljavali na tom neuralgičnom prostoru, mostu između Evrope, Azije i Afrike. Za razliku od imperijalizma velesila, o imperijalnim stremljenjima malih naroda na Balkanu, nimalo bezazlenim, nije se previše govorilo.⁶⁴ Atentat u Sarajevu 1914. može se tretirati kao izolirani događaj, ali i dio “globalnog strateškog ambijenta”. Balkan, u XVII stoljeću smatran „orijentalnim“, preoblikovao se u „evropsku Tursku“, a onda u ne baš najbolje definiran dio “Evrope”. Suštinska zabluda o balkanskim narodima, često opisivanih kao “predmodernih”, u krajnjoj liniji neciviliziranih, jeste ideja da su donekle nesposobni da se poprave. Prema tom narativu, rat je tu pravilo a mir izuzetak.⁶⁵ Analitičare je izazivala činjenica da je naizgled „bijedan“ i nevažan dio svijeta mogao biti uzrok prvog globalnog sukoba – “Velikog rata”.⁶⁶ Mada se kaže da su

61 Upor. M. Klemenčić, Tipologija oružanih sukoba na prostoru bivše Jugoslavije devedesetih godina 20. stoljeća, *Polemos*, br. 9-10, Zagreb 2002, 68; N. Akhund, An Unexpected Outcome of the Balkan Wars: The Carnegie Report of 1913, u: *Balkanski ratovi 1912-1913: nova viđenja i tumačenja*, Beograd 2013, 300; P. Simić, Balkan i balkanizacija u XX i XXI veku: izveštaj Karnegijevih komisija za Balkan iz 1914. i 1996. godine, u: *Veliki rat – nedovršena prošlost*, Beograd 2016, 13-31.

62 *Srbi su 1914. bili samo - Evropljani*, (<http://www.dw.de/srbi-su-1914-bili-samo-evropljani/a-17215852>).

63 Model “balkanizacije” ima negativno značenje u smislu “političko-teritorijalne usitnjenosti, etničke i međudržavne netrpeljivosti, zavađenosti, stranog miješanja i dominacije”. Nakon Drugog svjetskog rata ovaj pojam se koristio u kontekstu “osnaživanja osjećaja poniženja i obećaćući nesretnih ljudi”. Nicole Lindstrom, predavačica na Univerzitetu York, navodi: “Ako pojam Balkan promatrate kao pitanje klase, onda su Balkanci vrlo slični pojmovima onome što u SAD-u zovemo „smeće iz prikolice” ili „bijelo smeće” – prema: M. Grčić, Geopolitičke determinante međuetničkih odnosa na Balkanu, *Zbornik radova Geografskog fakulteta*, sv. L, Beograd 2003, 1-4, N. Tanasić, Denotacija i konotacija imena “Balkan” i njegovih izvedenica, *Hrvatistika*, br. 4, Osijek 2010, 112-113.

64 M. Đorđević, Pod senkom Velikog rata, *Republika*, br. 568-569, Beograd, 1-31. mart 2014.

65 T. Diegoli, *Kolektivno pamćenje i obnova društva u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini*, 23. “Nasilje je zaista bilo sve što sam znala o Balkanu: sve što sam znala o Južnim Slavenima” - piše Rebecca West u svom putopisu *Black Lamb and Grey Falcon (Crno janje i sivi soko)*. To njeno znanje potjecalo je iz sjećanja “na lišće otpalo iz džungle pamfleta, povezano vrpcom u najprašnijavijim zakucima staretnarica, a kasnije iz predrasuda Francuza, koji riječ “Balkan” koriste kao riječ sile, koja označuje *rastaquouère* - oblik barbarstva.

66 K. E. Fleming, Orijentalizam, Balkan i balkanska historiografija, *Filozofija i društvo*, XVIII,

se u Evropi u avgustu 1914. pogasila svjetla, u mnogim njenim dijelovima je i prije 1914. “bilo veoma mračno”. U požaru prvog industrijskog i totalnog rata okončalo se i jedno razdoblje evropske i svjetske historije.⁶⁷ Evropa se od njega nikada nije oporavila, niti je povratila predratnu moć.

Početak novembra 1914. Osmansko carstvo je stupilo u rat protiv sila Antante, uvukavši u njega svoju još uvijek golemu teritoriju od Atlantika do Persijskog zaljeva. Rusija, Velika Britanija i Francuska su ocijenile da je to prilika da se završi priča o “bolesniku na Bosforu”, dogovarajući podjelu ovog carstva. Planove o njegovoj diobi pravili su i njegovi “saveznici” (Njemačka, Austro-Ugarska i Bugarska). Svi ishodi išli su na štetu osmanske države.⁶⁸ Republika Turska nastala je, na njenim ruševinama, nakon “Velikog rata”. Turci su, u poređenju sa Balkanom, posljednja zajednica koja je razvila sopstveni nacionalizam. Nakon grčko-turskog rata i ugovora u Lozani 1923. o razmjeni stanovništva, konvencije i sporazumi između Turske i balkanskih država (Bugarske, Rumunije, Jugoslavije) regulirale su dalju emigraciju muslimana. Smatralo se da je “Istočno pitanje” okončano Prvim svjetskim ratom, odnosno, ugovorom u Lozani. Mentalitet “Istočnog pitanja” je ipak opstao. Na Balkanu je tokom XX stoljeća netolerancija bila usmjerena na muslimansku populaciju. Doživljavana je kao “drugi” koga treba marginalizirati, asimilirati ili eliminirati.⁶⁹

Sama legitimacija države nije njena moć, kaže E. Hobsbaum, već ljudi kojima služi. Suštinska dimenzija u odnosima različitih etničkih i vjerskih zajednica je odnos jednakosti, odnosno nejednakosti. Muslimani su bili u novostvorenoj jugoslavenskoj državi 1918. drugorazredni faktor u njenom političkom realizmu. Oni su i u socijalističkoj Jugoslaviji dugo bili marginalizirani. Političke vrijednosti su se, prema Miroļjubu Jevtiću, “delile po nacionalnom ključu. Pošto muslimani

---

Beograd 2001, 27. Najtrajnija definicija riječi Balkan potiče iz 1914, navodi neki autori. Džon Ganter (John Gunther), američki novinar, piše 1937. u knjizi *U Evropi* da je uvreda za ljudsku prirodu i za politiku što te bijedne i nesrećne zemlje na Balkanu “mogu među sobom da vode sporove koji izazivaju svjetske ratove. Oko sto pedeset hiljada mladih Amerikanaca poginulo je zbog jednog događaja 1914. godine u nekakvom blatnjavom, primitivnom selu, Sarajevu. Gnusno i gotovo prostačko rezanje u politici Balkana, teško razumljivo čitaocu na zapadu, još je presudno za mir u Evropi, a možda i u svijetu” - prema: M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, 207-208. U Sarajevu su 1983. na oštru osudu naišli stavovi britanskog novinara Gordona B. Šeferda o Gavrilu Principu kao “nesvjesnom mladom fanatiku”, te da je Sarajevo izazivalo “najmračnije istorijske asocijacije” u Evropi, sve dok “atomska bomba nije pala na Hirošimu” – vidi: *Oslobođenje*, Sarajevo 30. august 1983.

67 *Žudnja za svetskom moći*, Pešćanik.net, 10. novembar 2013, (<http://pescanik.net/2013/11/zudnja-za-svetskom-moci>); A. Einstein, *O ratu*, Pešćanik.net, 22. mart 2014, (<http://pescanik.net/2014/03/o-ratu>).

68 Njemačka je 1914. u okviru “Istočnog pitanja” težila da porazi Rusiju i svede je na “pretpetrovske granice” i stvori veliki kompleks pod svojom hegemonijom. Osmansko carstvo bi, u tom slučaju, bilo ekonomski potpuno osvojeno i stavljeno pod njemačku kontrolu koja bi se i dalje širila; upor. A. Mitrović, *Vreme netrpeljivih*, Beograd 1974, 28; Ć. Popov, *Od Versaja do Danciga*, Beograd 1995, 138; B. Stojković, *Istočno pitanje i ukrajinska kriza*, 32.

69 S. Biserko, Balkan: ograničenja nacionalnih ideologija, *Helsinška povelja*, br. 177-178, Beograd, juli-august 2013, 4-5.

nisu bili nacija, nisu mogli da učestvuju u podeli političkih vrednosti”.⁷⁰ Jugoslavensko vodstvo u pokretu nesvrstanih je olakšalo državno-partijskom vrhu da prizna Muslimane kao zasebnu nacionalnost u panteonu jugoslavenskih nacija.⁷¹ “Muslimani u Bosni i Hercegovini”, konstatira akademik Muhamed Filipović, “nisu nikada diktirali ni ideološki ni politički život u svojoj zemlji, nego su njime upravljali Srbi i pod kraj komunizma Hrvati”.⁷² Historičar Vasa Čubrilović je govorio da kod muslimanske inteligencije religija “igra značajnu ulogu: Ja ih stalno opominjem, nemojte da se igrate, jer Srbi i Hrvati mogu ponovo podeliti Bosnu”.⁷³ Nepriznavanje Muslimana i njihovo tretiranje kao “vještačke nacije”, nije od 70-tih godina, u nekim naučnim i književnim krugovima, stalo samo na konstatacijama da su “radikalno krenuli u etniju”.⁷⁴ Dobrica Ćosić 1972. piše da je “nastajanje muslimanske nacije” u Bosni i Hercegovini legaliziranje najnižeg nagona tog tla: “Nagona vere i verske mržnje, najrazornije sile u primitivnom društvu”.⁷⁵ M.

70 On dalje navodi: “Njihova inteligencija je shvatila da im je jedini put do vlasti stvaranje posebne nacije. Kako su bosanski Srbi i Hrvati imali Srbiju i Hrvatsku, tako su muslimani mislili da njima Bosna najviše pripada jer oni druge države nemaju. Već tada je postalo jasno da bi najbolje bilo da postoji bosanska nacija, ali ona nije bila moguća. Nije bila, jer Srbi i Hrvati nisu hteli da budu Bosanci u nacionalnom smislu. Ostalo je da samo muslimani to hoće. Ali, ta odluka je morala da bude doneta konsenzusom sva tri naroda, odnosno verskih grupa, a Srbi i Hrvati su stalno bili većina u Bosni. Dakle, muslimani nisu mogli bez Srba i Hrvata da izglasaju tu odluku, a Srbi i Hrvati to nisu hteli. Jer, kada bi se priznala bosanska nacija, oni bi se u Bosni pretvorili u nacionalne manjine. Zato je nađeno rešenje - muslimani su se konstituisali u naciju kao verska grupa i dali su sebi naziv Muslimani, sa velikim slovom M” – nav. prema: M. Jevtić, Uloga religije u identitetu južnoslovenskih nacija, *Godišnjak*, Fakultet političkih nauka, Beograd 2008, 180; opšir. S. Jarčević, *Bivši Srbi Bošnjaci – bogumila nije bilo*, Beograd 2012; A. Atanasiadis, *Islamska dimenzija etnogeneze Bošnjaka: istorijski tokovi i savremeno stanje*, Kragujevac 2015.

71 J. Fine-R. Donia, *Bosna i Hercegovina. Tradicija koju su izdali*, 144.

72 *Dnevni avaz*, Sarajevo, 2. august 2014, 14. Odnos prema Muslimanima u Jugoslaviji, kazivao je Atif Purivatra, dugo se nije utvrđivao u Sarajevu i Bosni i Hercegovini: “Odluke nisu zavisile od Muslimana. Snage odluka iz vrha provodila se bez pogovora. Uz snažan aparat, postojala je i snažna propaganda. I strah” - prema: E. Durmišević, Muslimani su svoji na svome (intervju: Atif Purivatra), *Islamska misao*, br. 146, Sarajevo 1991, 8.

73 Kad je popisom stanovništva 1971. ustanovljeno da su Muslimani u Bosni i Hercegovini postali većina, u početku se to krilo, jer su se komunistički funkcioneri bojali da će Muslimani tražiti da Bosna i Hercegovina bude njihova država - prema: V. Glišić, Vasa Čubrilović – jedan pogled s druge strane, *Hereticus*, br. 3-4, Beograd 2011, 298. Problem” popisnog porasta Muslimana pritiskao je zvaničnike u Jugoslaviji i BiH. Rodoljub Čolaković iznosi da je od Branka Mikulića u martu 1972. saznao da su Muslimani na posljednjem popisu po brojnosti pretekli Srbe i da ih u Bosni i Hercegovini ima 39%, a Srba 37%: “Svi smo živeli u uverenju da Srbi imaju relativnu većinu. Mikulić mi kaže: Još ne smemo da objavimo rezultate popisa jer će skočiti muslimanski reacionari da traže svoju matičnu republiku koju imaju sve nacije sem Muslimana”. Taj podatak ne mijenja karakter naše republike odgovorio je Čolaković, jer ona i dalje ostaje republika Muslimana, Srba i Hrvata kako je zamišljena u Jajcu. On se slaže, ali smatra da će oko toga biti žučne rasprave” – vidi opšir. R. Čolaković, *Dnevnik (1971-1972)*, Banja Luka-Bijeljina 2008, 287.

74 D. Ćosić, *Piščevi zapisi (1951-1968)*, Beograd 2000, 280.

75 “Proglašavanje vere za naciju smatra se naprednošću, demokratijom, ideologijom samoupravnog socijalizma; dakle, taj ideološki eksces dobija socijalističku legitimnost! To je Titova karta za nesvrstani svet; dokaz njegovog internacionalizma” – prema: D. Ćosić, *Piščevi zapisi (1969-1980)*,

Ekmečić tih godina uočava da se muslimanski nacionalni preporod “završava pred našim očima”.⁷⁶

Pisanje velikim ili malim slovom imena Musliman u sebi je otkrivalo priznavanje ili nepriznavanje njihovog individualiteta.⁷⁷ Od partijsko-političkog

Beograd 2001, 82. Ćosić, prema navodima beogradske *Politike* u aprilu 2010. kazuje: “Posle svega što se od Titovog vremena dogodilo, sklon sam danas da muslimane smatram za naciju”.

76 On dalje piše: “Ja sam jednostavno zastupao tezu da je neuspjeh srpskog i hrvatskog nacionalnog preporoda da stvore zajedničku naciju na osnovi jednog jezika, da se vremenom prevaziđe religija kao faktor uzajamne podjele, ostavio prostor da se kasnije muslimanski dio naroda afirmiše na istim temeljima kao i ona dva prva” – vidi: M. Ekmečić, Odgovor na neke kritike “Istorije Jugoslavije” (XIX vek), *Jugoslavenski istorijski časopis*, br. 1-2, Beograd 1974, 223-225. Nakon dolaska iz Sarajeva u Beograd, u proljeće 1992. ustvrđuje kako je Muslimane “iskorišćavao i onaj krug u Beogradu oko Tita i Kardelja, koji je od njih napravio naciju. Pouzdano znam da je inicijativa za stvaranje muslimanske nacije došla od Kardelja, jer sam kao istoričar i kao čovek koji nešto znam iz istorije Bosne, konsultovan” – vidi: Put do slobode dr Milorada Ekmečića (5), *Večernje novosti*, Beograd 31. maj 1992. Edvard Kardelj je, za njega, bio “prvi rodonačelnik stvaranja nove muslimanske nacije u Bosni. Taj je proces stvaranja nove nacije iz epruvete počeo 1962, a završen ustavnim promenama 1974” – vidi: *Radovi*, br. 4, Banja Luka 2001, 234-238. Ekmečić je ukazivao da je od Muslimana jugoslavenski komunizam najprije “učinio jednu imaginarnu ‘naciju neopredeljenih’ a posle ustavnih promena 1974. zvanično priznao naciju muslimana u Bosni i Hercegovini, kao i u dve druge srpske republike”. Kada je “proglášena muslimanska nacija i zahtevano da se ta reč mora pisati velikim slovom”, objašnjavao je on 1999, “onda je postepeno počela jedna temeljita revizija i cele naše prošlosti iz iskonske dubine. Onda se uvrežio termin ‘marksistički i klasni pristup našoj istoriji’... Osnova tog marksizma i klasnog pristupa je bila briga da se u Bosni dokazuje egzistencija tri nacije od početka istorije Bosne, od pre bogumilstva i dolaska Turaka”. Ovaj historičar je više puta navodio u svojim radovima kako su bosanski muslimani od 1868. do 1993. devet puta mijenjali *službeni* naziv svog identiteta, da su sebe “sami do Berlinskog kongresa 1878. smatrali turskom nacionalnom varijantom, a to stanje po skrivenom osećanju i danas još traje”. Objasnio je, na svoj način, tih “devet imena” Bošnjaka: “Prvo su se nazivali Turcima, onda im je Ustavom iz 1876. ponuđeno da se zovu Osmanlijama, a 1882. - mogli su da se izjašnjavaju kao Bosanci. Od 1903. stekli su pravo da se identifikuju kao Srbi, Hrvati i Bošnjaci, ali i Turci. Sa stvaranjem nove države 1918. mogli su da se zovu Jugoslaveni, da budu neopredeljeni, a zatim su od 1974. do 1993. postojali kao Muslimani. Te nacije se odriču 1993. na Kongresu u Sarajevu, kad su postali Bošnjaci”. On pritom nije ulazio u analize da li su to svojevoljno radili oni sami ili neko drugi u njihovo ime i koliko su oni mogli uticati na brojne “kumove”. Osim nabrojanih, kako ih on imenuje, *službenih* naziva, bilo ih je još, ali onda bi se moralo nešto više reći i o brojnim pratećim manipulacijama, popisima stanovništva i izjašnjavanjima u kojima su Bošnjaci dugo imali ulogu objekta. Pitanje identiteta teško se može odrediti “sa strane”, “objektivno”, bez izjašnjavanja onih o čijem je identitetu riječ; opšir. Gorki, nikom potrebni lek: razgovor sa Miloradom Ekmečićem, *Književne novine*, br. 987/988, Beograd, 1-15. januar 1999, 6; M. Jevtić, *Živa reč Milorada Ekmečića*, Gornji Milanovac 1991, 82; M. Ekmečić, O identitetu bosanskih muslimana, *Letopis Matice srpske*, sv. 1-2, Novi Sad 1997, 73-74; Isti, *Stabilnost Balkana i Srbi*, *Letopis Matice srpske*, sv. 6, Novi Sad 1999, 793; Lj. Despotović, *Sintetičke nacije kao model zakasnele identitetske konsolidacije nacija na prostoru bivše Jugoslavije*, *Srpska politička misao*, br. 4, Beograd 2013, 169-170. Darko Tanasković takođe navodi da su Bošnjaci “devet puta “menjali nacionalno ime. Pa ipak, bila to i jedna od “sintetičkih nacija”, kako bi rekao akademik Ekmečić, to je danas objektivno nacija. I oko toga, ne bi trebalo da bude problema za ljude spremne da prihvate rezultate određenih istorijskih procesa” - prema: *Večernje novosti*, Beograd, 17. novembar 2000.

77 H. Ćemerlić, Pitanje nacionalnog osjećaja Muslimana, *Prilozi*, br. 1, Sarajevo 1965, 378. Alija Isaković konstatira 1988, pak, da se poratna muslimanska inteligencija, osobito ona “na položaju”, odveć indolentno – “da ne kažem anacionalno i/ili opredjeljenski – odnosila (do 1966) prema činjenicama koje proistječu iz vlastite, predstavničke političke uloge, i prema prirodnom historijskom

dekretiranja “muslimanske nacije” umnožavala se i naučna literatura koja se prihvatila zadatka da to nacionalno pitanje skinе sa javne pozornice, da se razvija naučno elaborirana i potvrđena “muslimanska nacija”. Pojedini njeni zagovornici su docnije postali zastupnici nacionalne ideje bošnjaštva koja su, prije toga, godinama odbacivali.⁷⁸ Akademik Branislav Đurđev ukazuje sredinom 80-tih godina, da je nailazio na odbojnost kojom se dočekivala afirmacija Muslimana: “Uzgred da kažem, ne smatram najsretniji taj izraz za muslimansku naciju. Po mom bi bilo najbolje upotrebljavati izraz Bošnjaci”.⁷⁹ U kriznim vremenima se revitaliziraju i stereotipi o „drugom”. Književnik Vuk Drašković je, pak, kazivao da je najveći broj muslimana “opterećen srpskim poreklom. Beže od samih sebe zato što znaju da jesu pravoslavci i Srbi.”⁸⁰ Stari pojmovi “renegati”, “otpadnici od vere” vremenom su potisnuti pojmovima “konvertiti”, “izmišljene nacije”, primarno se vezujući za stav prema Muslimanima.⁸¹

---

dugu da svome narodu, i svojoj sabraći – susjedima, kaže onaj minimum socioloških i kulturoloških činjenica koje moderno vrijeme i zajednički život podrazumijevaju”. Političko priznavanje, “relativno kasno i kolebljivo, nije praćeno kasnijim, 20-godišnjim, etnološkim, sociološkim i kulturološkim istraživanjima” – prema: *O “nacionaliziranju” Muslimana: 101 godina afirmiranja i negiranja nacionalnog identiteta Muslimana*, prired. A. Isaković, Zagreb 1990, 12, 17-19.

78 E. Redžić, *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke*, Sarajevo 2000, 6; opšir. N. Duraković, Mogu li Muslimani postati “Bošnjaci”, *Borba*, Beograd, 2. septembar 1989; M. Imamović, Muslimani spram bošnjaka, *Književna revija*, br. 35-36, Sarajevo 1990; Isti, O historiji bošnjačkog pokušaja, u: A. Purivatra-M. Imamović-R. Mahmutćehajić, *Muslimani i bošnjaštvo*, Sarajevo 1991, 65-69; D. Tanasković, *Islam i mi*, Beograd 2000, 170-171; Isti, Istoriografske stranputice zvaničnog bošnjaštva, *Bratstvo*, VI, Beograd 2002, 39.

79 “Istina, i tu bi morali svijetu objašnjavati šta to znači. Ali, zar mu ne moramo objašnjavati, s manjim izgledima za razumijevanje, šta znači izraz Musliman” – vidi: *Danas*, br. 181, Zagreb 6. august 1985. Darko Tanasković navodi da su Osmanlije Bošnjacima “zvale muslimane slovenskog jezičkog izraza, odnosno bošnjačkog jezika, kako su govorili, koji su živeli u Bosni i Hercegovini, kako bi ih razlikovali od sebe, budući da su jedni i drugi muslimani”. Osmanski pisci Bošnjacima nazivaju i “druge muslimane slovenskog porekla i jezika, van Bosne i Hercegovine, u Srbiji i nekim drugim krajevima, opet kako bi ih razlikovali od Turaka Osmanlija” – prema: D. Tanasković, *Islam i mi*, 150-152.

80 *Vreme*, br. 411, Beograd, 5. septembar 1998. Nakon osnivanja Stranke demokratske akcije Sandžaka u julu 1990, beogradski nedjeljnik *NIN* (br. 2067) 10. augusta objavljuje na naslovnici sliku WC šolje u koju je “smješten” dio muslimana snimljen svojedobno na otvaranju zagrebačke džamije. Ova fotomontaža, dokument jednog vremena i psihologije, popraćena je tekстом *Sandžak i proizvodnja Muslimana*. Miroљub Jevtić u “Srpskoj reči” (Beograd 20. novembar 1990) ocjenjuje da mahom Sandžaklije nisu “ni Muslimani, ni Bošnjaci, niti Turci Kemala Ataturka. Oni su Osmanlije! Jednostavno, ti ljudi žive i dišu za osmansko carstvo. To je njihova država i njihova uzdanica”.

81 Opšir. O. Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma: ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o “nama” i “drugima”*, Beograd 2002. Robert J. Donia i John V. A. Fine, Jr, tako, između ostalog, navode: “Humor među Bosancima, kao i među svim Jugoslavenima, ima tendenciju da bude mračan i nemilosrdan, gotovo okrutan. Uobičajeni likovi iz viceva, Mujo i Suljo, dvojica su tipičnih bosanskih glupaka. Ti vicevi su obično ismijavali Bosance zbog njihovog provincijalizma, gluposti i lijenosti, stavljajući ih nasuprot sofisticiranijim narodima Hrvatske i Slovenije” – cit. prema: R. J. Donia- J. V. A. Fine, Jr, *Bosna i Hercegovina: iznjevarena tradicija*, Sarajevo 2011, 159. Bosna je, pak, piše Miša Gleni (Misha Glenny), “zemlja čiji su stanovnici na glasu zbog svoje lijenosti” – prema: A. Hoare, Najbolji primjer balkanskog mentaliteta, *Dani*, br. 76, Sarajevo, 25. maj 1998.

Sudbina Jugoslavije se okretala mahom oko “osovine Beograd–Zagreb–Ljubljana; druge republike su imale sekundarne uloge”. Milorad Ekmečić, “čovjek sasvim posebnoga formata i dara” (Ivan Lovrenović), čiji uticaj nije bio ograničen na uske profesionalne krugove, ustvrđuje 1990. da destabilizirana Jugoslavija “neće propasti”, da nije propala ideja “jugoslovenskog državnog jedinstva”, upozoravajući: “Mi u svet i buduću Evropu ne možemo ući kao pristojno čeljade koje gospodari svojim postupcima. Mi smo verskim i nacionalnim rascepom osuđeni da u svet idemo tuđim posredstvom. Dvesto godina naše istorije ostavilo nam je u mandat da stvorimo demokratsku i ujedinjenu državu. Ona mora biti naših ruku delo, ili će ostati onoliko nesrećna koliko su bili naši preci u onom zlu i jadu koji se naziva našom istorijom”.⁸² Posebnost položaja Srbije između Istoka i Zapada, kazuje Ekmečić, utiče na mentalitet srpskog naroda. Balkanska historija, kao “večni dijalog prošlosti sa sadašnjošću, odveć je natočena izgubljenim obećanjima i neostvarenim nacionalnim veličinama”.⁸³ S uvođenjem višestranačja u Bosni i Hercegovini njegovo ime se sve više povezuje s vrhom i politikom Srpske demokratske stranke (SDS) Bosne i Hercegovine. Prvo jezgro ove stranke bila je grupa koja se sastajala u kabinetu dr. Nikole Koljevića na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.⁸⁴ Ekmečić je odbio da bude na čelu SDS-a i predložio da se nađe neko “ko voli da bude vlast, jer će, braneći sebe, braniti i narod od kog mu zavisi izbor” (R. Karadžić). Krajem 1990. ističe neminovnost rata u BiH zbog mogućeg raspada Jugoslavije, kao i opasnost od narastanja “ekstremnog islamizma”.⁸⁵ U doba kriza

82 *NIN*, br. 2037, Beograd, 14. januar 1990. Tada govori da proglašavanje “novih nacija može imati i jednu korisnu posledicu. Ona se ogleda u tome da se među tim novim nacijama, u nekoj daljoj budućnosti, nađu i Jugoslavija i jugoslovenski narod, dakle jedna unitaristička koncepcija”- prema: M. Jevtić, *Živa reč Milorada Ekmečića*, 82. On docnije piše da je Jugoslavija 1918-1992. “pokušaj državnosti u kome je srpski narod, po cenu odricanja od svog dva milenijuma starog etničkog imena, pokušao da ostvari svoje istorijske ciljeve i postane demokratska, od tri vere sastavljena nacija, sekularnog i zapadnoevropskog tipa. Prvo ostvarenje iz 1918. je došlo u krizu u 1939. otpadanjem iluzije da se katolička crkva može integrisati u takvu demokratsku zajednicu, pa je proces završen 1963. sa tragičnim saznanjem da Evropa ne želi takvu “naciju”... Ako bi u istoriju srpske državnosti uzimali i menjanje oblika civilnog društva u stranim državama koje se ustavno deklariraju ne kao srpske, ili dirigovane njegove oblike u diktaturama, onda je pitanje koliko bi smeli da Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru, Makedoniju i delimično Hrvatsku do ustavnih promena 1963. smatramo područjem izvan istorije srpske državnosti. Celi niži, srednji i delom viši aparat Bosne i Hercegovine je bio srpski, a u drugim republikama provereni prvoborci iz 1941, a ne oni u Zagrebu iz 1945, drže niže vlasti, delom privredu i kulturu, unutrašnje poslove, gomilu kulturnih udruženja. Tek iza Kardeljevog uvođenja muslimanske nacije u Bosni 1963. se sistematski, najpre državna bezbednost, zatim cela policija i na kraju viša vlast daje u ruke muslimana” – prema: *Radovi*, br. 4, Banja Luka 2001, 235-238.

83 M. Ekmečić, Savremeni istočnoevropski intelektualac i Makijaveli, *Filozofija i društvo*, III, Beograd 1990, 172.

84 “Počelo se od ubeđenja, koje je bilo zapisano samo u srcima srpskog naroda, da je Beograd jedina njegova prestonica i da vlada u Beogradu, bez obzira na to da li je nasledila staru stranku, ili je plod slobodnih demokratskih izbora predstavlja prvog i glavnog saveznika” – vidi: M. Ekmečić, *Netko beše Nikola Koljević, Letopis Matice srpske*, sv. 6, Novi Sad 2009, 1312; Isti, *Slobodan Milošević i ja*, (<http://www.pecat.co.rs/2011/03/slobodan-milosevic-i-ja>).

85 Upor. N. Mišljenović, Dalekovidost akademika Ekmečića, *Politika*, Beograd, 5. juni 1992; I. Komšić, *Preživljena zemlja: tko je, kada i gdje dijelio Bosnu i Hercegovinu*, Zagreb 2006, 69-70.

teorija zavjere postaje dominantan način interpretiranja političkih fenomena. Ratna psihoza i ratovi čine je legitimnim i prihvaćenim okvirom objašnjavanja zbilje, funkcionira kao dio propagande i ideologije.⁸⁶ Laž je, kako kaže Hana Arent (Hannah Arendt), sastavni dio politike.

Jedan od glavnih motiva u politici velesila je oduvijek sopstveni interes. Još je Makijaveli (Niccolò Machiavelli), rodonadžnik političkog “realizma”, isticao da u svijetu politike nema ničega trajnog, da tu vlada neizvjesnost. U novom punjenju i detoniranju balkanskog “bureta baruta” i Evropa je imala znatnog udjela. Reakcija međunarodne zajednice na raspad Jugoslavije i na ratove koji su uslijedili, bila je spora, često nekonzistentna. Šta bi bilo još da je Rusija 1991-1992. “bila u igri”, nikada se neće moći saznati (Č. Popov). Osnovni ciljevi “postjugoslavenskih ratova” bili su revizija republičkih granica, osvajanje teritorija, razmjena stanovništva i prekompozicija prostora bivše jugoslavenske države. Oni su bili marketinški obrađeni, ideološki pravdani i psihološki mogući zbog parahistorijskih tumačenja koja su raspad Jugoslavije stavili u odabrani historijski i geopolitički kontekst.⁸⁷ Smisao prohujalim događajima, stara je teza, ne daju historičari, već “budući događaji”. Za “dobro razumevanje” jugoslovenske krize, nužno je, piše Ekmečić početkom 90-ih, dublje poznavanje ‘Velike istočne krize’ (1875-1878). Ona je bila “istorijski model ovome što se dešava danas”.⁸⁸ Ratovi su instrumenti kroz koje se “cedi proces istorijskog razvoja”. Srbi u Bosni i Hercegovini su postali, raspadom Jugoslavije, konstatira Ekmečić, “religiozna manjina u tuđoj državi”, pa je Srbija “za nas jedini garant naše slobode”, te da se ne smije “dozvoliti novi Jasenovac”. Za rat u Bosni i Hercegovini 1992. govori da je to “nova srpska borba”, produžetak “posla koji su Srbi započeli 1804. proterivanjem Turaka iz Srbije”. Na “problem” Bosne i Hercegovine gledalo se i u zapadnim krugovima kroz prizmu

---

Početkom 90-tih Ekmečić govori o “njemačkoj Evropi”, u kojoj dominira “naježda klerikalizma”. Osnov “postjugoslavenskih ratova” nalazi u religioznom tipu nacionalizma, “koji je dugoročno ponavljao događaje, odnose zapadnih država i Rusije, pa se utopio u raspad Jugoslavije”.

86 N. Blanuša, *Uloga teorija zavjera u konstrukciji političke zbilje u Hrvatskoj: analiza političkog diskursa 1980 - 2007. godine*, doktorska disertacija, Fakultet političkih znanosti, Zagreb 2009, 317; također vidi: R. Samardžić, Islamski činilac u jugoslovenskim sukobima, *Vojno delo*, br. 6, Beograd 1992, 174-195.

87 Te “igre s istorijom” bile su nužne da bi inače ratne ciljeve predstavile kao »uzvišena stremljenja«, proistekla iz »istorijskih nacionalnih ispaštanja« i, prije svega, kao ispravljanje »istorijskih nepravdi«. Sa svoje strane, rat u Bosni i Hercegovini stavljen je u ideološki kontekst »većnog sukoba« hrišćanstva i islama, a historijski okvir smješten je u pozni srednji vijek i XIX stoljeće preko korišćenja termina »Turci« za bošnjačko stanovništvo – prema: D. Stojanović, Tumačenja istorije, sistem vrednosti i kulturni obrazac, *Republika*, br. 466-467, Beograd, 1-31. decembar 2009.

88 Opšir. A. Radenić, *Spoljna politika u kontroverznoj istoriografiji: od Načertanija 1844. do stvaranja Jugoslavije 1914-1918*, Beograd 2006. Do početka “govora oružja” 1992, Ekmečić, kroz svoje napise i intervju, ponavlja tezu Jovana Cvijića da aneksija Bosne i Hercegovine u krizi 1908.-1909. nije našla pravo rješenje i da će pitanje Bosne i Hercegovine u budućnosti „rešavati sila“, da tadašnji događaji “idu istim putem kao oni bivši u istoriji”. Procesi dugog trajanja su se, prema Ekmečiću, odomacili u nauci kao “potka izgradnje nacionalnih identiteta i posebnih država. “Seljak koji je izvojevao svoju samostalnu državu – Republiku Srpsku, znao je za ideologiju sadržanu u jednoj cigloj reči, koja je glasila – “Draža”.

“Istočnog pitanja”.⁸⁹ Načini interpretacije prošlosti mogu da oblikuju viđenje aktuelnih društvenih dešavanja. Izmišljanja imaju svoju logiku, dijalektiku rasta i opadanja.⁹⁰

Gola sila u krajnjoj liniji, upućuje Č. Popov, upakovana u razne ambalaže, regulira odnose među državama i narodima.⁹¹ Insajdersko ocrnjivanje i odbacivanje Balkana bilo je naglašeno prisutno naročito tokom “postjugoslavenskih ratova”. Jedni, na primjer, srpska politička elita, tražili su da se s balkanskim nasljeđem raskine zato što je to navodno srpskom narodu nametnulo istočnjačko, osmansko i muslimansko nasljeđe, i da se nasuprot tom okupatorskom nasljeđu reafirmiše tobože jedino autentičan stari evropski i hrišćanski identitet Srba.⁹² Bosna i Hercegovina je, raspadom Jugoslavije, postala glavna žrtva dva sukobljena velikodržavna programa, pri čemu su njene granice predstavljane kao “nepravedne” i “proizvod osvajanja jedne azijske sile”. Za Dobricu Ćosića, Bosna i Hercegovina je bila “istorijska nakaza” među državama. On piše da su Srbi raspadom Jugoslavije bili primorani da pronađu državno-političku formu rješenja svog nacionalnog pitanja, u federaciji srpskih zemalja, u koju su trebale ući sve “srpske etničke oblasti”.⁹³ Još od ustanka pod Karađorđem 1804. svi politički projekti polazili su od toga da su Bosnu i Hercegovinu, Dalmacija i Dubrovnik jedna cjelina, zajedno sa Srbijom i Crnom Gorom.⁹⁴ Ćosićeva teza da je Srbija dobijala ratove, ali gubila

---

89 Opšir. B. Simms, *Najsramniji trenutak: Britanija i uništavanje Bosne*, Sarajevo 2003. Bizmarkove riječi na Berlinskom kongresu 1878, da cijelo “Istočno pitanje” ne vrijedi “jednoga jedinoga grenadira iz Pomeranije”, uz tretiranje balkanskih naroda kao “kradljivaca ovaca”, kojima je trebalo biti jasno da evropske vlade nemaju potrebu da se uključuju u njihove pohlepe i suparništva, imaće i u posljednjoj deceniji XX stoljeća svoje zagovornike. *Malkolm Rifkind* (Malcolm Rifkind), britanski ministar odbrane, upozoravao je u jesen 1992. da bi vanjsko vojno rješenje u BiH iziskivalo “stotine tisuća vojnika... uz vjerovatnost, ako ne i izvjesnost velikih ljudskih gubitaka”.

90 E. W. Said, *Orijentalizam: zapadnjačke predodžbe o Orijentu*, Sarajevo 1999, 83. Balkanska situacija, zapaža 2010. Č. Popov, u poredbi s “Istočnim pitanjem”, sa nešto improvizacije, mogla bi se zvati “obrnutim Istočnim pitanjem”, zbog rušenja njegovih ishoda iz XIX stoljeća.

91 A. Vulin, *Čedomir Popov: u svetu bez vizije i perspektive*, (<http://www.pecat.co.rs/2010/01/u-svetu-bez-vizije-i-perspektive>).

92 Drugi, na primjer hrvatska politička elita, također su tražili raskid sa balkanskom i orijentalnom tradicijom, ali su je određivali ne samo kao osmansko i muslimansko, već i kao pravoslavno i vizantijsko nasljeđe – pa tako i u tom smislu tuđe navodno autentičnom katoličko-evropskom identitetu hrvatske nacije – prema: I. Čolović, *Balkanistički diskurs i njegovi kritičari*, *Republika*, br. 490-491, Beograd, 1-31. decembar 2010.

93 D. Ćosić, *Promene*, Novi Sad 1992; *Večernje novosti*, Beograd, 19. august 1992.

94 Opšir. M. Ekmečić, *Istorijske i strateške osnove Republike Srpske*, *Nova zora*, br. 14, Bileća 2007, 13-19. M. Ekmečić ustvrđuje kako, još od ranog srednjeg vijeka, Bosna i Hercegovina nisu bile samo sastavni dio srpskog narodnog bića i jedne od pokrajina u kojima je srpski narod živio, nego i “ona ključna oblast koja je određivala njegov ukupni razvoj” da bi, na kraju, zaključio: “Pokušaji ujedinjenja Bosne i Hercegovine sa Srbijom ispunili su ne samo stranice srpske, jugoslovenske i balkanske istorije, nego su jasan prilog opštoj istoriji čovečanstva” – prema: M. Ekmečić, *Predgovor*, *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine*, br. 1, Beograd 1995, 1-2; Isti, *Bosna i Hercegovina 1802-1878*, u: *Srpski narod van granica današnje SR Jugoslavije od kraja XV veka do 1914. godine*, Beograd 1996, 97-109. Uspostavljanje Republike Srpske, ocjenjuje 2007. Ekmečić, “jeste prvi i osnovni rezultat, na šta možemo da budemo ponosni, jer je dio srpskog naroda zapadno od rijeke

u miru, dobila je svoje naličje, jer je sa četnicima bio obrnut slučaj.⁹⁵ Svetlana Slapšak piše da se iz „paradoksalne misli” da Srbi gube u miru ono što dobiju ratom, misli bez teorijske podloge, „može zaključiti da rat za Srbiju više vredi, što jeste simptom agresivnog nacionalizma”. Zaživjela je ideja o nužnosti kulturne, odnosno “duhovne” pripreme i podrške ratu za ujedinjenje “srpskih teritorija”.⁹⁶

Politika je oduvijek povlašćeno područje laži. “Istinoljubivost” se nikada nije “ubrajala u političke vrline”. Moral se bavi pitanjima dobra i zla, nije konstitutivni element politike koja se, u modernom društvu, zasniva na drugim principima. Plaćena je posebno u Bosni i Hercegovini visoka cijena za godine neodlučnosti, indiferentnosti glavnih međunarodnih faktora, nedostatka sveevropske koncepcije, kalkuliranja i eksperimentiranja. Ova zemlja je doista dugo bila “svačija Španija”. Evropljani su u martu 1992. nametnuli plan za etničku podjelu Bosne i Hercegovine, podjelu na kantone sa etničkom teritorijalizacijom. Požar rata se ubrzo razbuktao.⁹⁷ Visoka politika u koju spadaju međunarodni odnosi

Drine dobio određenu političku autonomiju i određeni okvir državnosti. Međutim, to nije ono što je srpski narod želio da se ostvari u istoriji”. Granice srpskog naroda, prema njegovom mišljenju “nisu granice Republike Srpske, te su granice zapadno od rijeke Drine znatno šire. One su se u modernoj istoriji rješavale u okviru sudbine Jugoslavije i Balkana i svjetske istorije, a sve u zavisnosti od toga kako će se naći neko rješenje za sudbinu Srba zapadno od Drine. U tom pogledu RS je jedna činjenica koja postoji, iako nije ostvaren ideal srpskog naroda, ali, kao simbol, taj ideal treba da pošujemo”-prema: *Milorad Ekmečić: Granice određuju generali*, (<http://www.novosti.rs.rs/lat/index.php?option=novosti&idnovost=1150#.W3wRcM4zbcc>). Neki srpski političari (D. Mićunović) navode da je Republika Srpska tvorevina koja je stvorena da bi se završio rat u Bosni i Hercegovini (1992-1995) i da je strateška koncepcija bila da se ona odvoji od Bosne i Hercegovine i sjedini sa Srbijom – prema: Đ. Vuković, Koliko budućnost Republike Srpske zavisi od “patriotskog čula Srbije?”, *Nacionalni interes*, br. 3, Beograd 2015, 145.

95 Dobrica Ćosić piše 2008. da je u oba svjetska rata, s druge strane, muslimansko i hrvatsko stanovništvo i pod pritiskom stranih sila bilo antisrpski opredijeljeno i korišćeno: “U Drugom svetskom ratu Pavelićeva Hrvatska ratovala je na strani nacističke Nemačke, a na toj istoj strani ratovalo je oko stot hiljada bosanskih Muslimana u raznim formacijama, a hiljade i hiljade Muslimana bilo je u domobranskoj i ustaškoj vojsci Hrvatske (istakao S. B), koja je izvršila stravične genocide osobito u Hercegovini, Krajini, na Kozari, u Lici, Baniji, Kordunu, Semberiji, Istočnoj Bosni” – prema: D. Ćosić, Bosanskim ratom komandovao je biološki strah, *Politika*, Beograd, 18. oktobar 2008, 25.

96 Na Drugom kongresu srpskih intelektualaca, održanom 22-23. aprila 1994. u Beogradu, književnik Radomir Smiljanić govori da nauka i inteligencija “treba da krče put i da olakšavaju posao politici, i topovima ako hoćete”. M. Ekmečić je na tom skupu ukazao da je “kulturno ujedinjavanje pretpostavka političkom ujedinjavanju”, što je u svom izlaganju skoro doslovno ponovio historičar Vasilije Krestić, rekavši da “bez istinskog duhovnog jedinstva našeg naroda neće se moći s uspehom izvesti ni političko ni teritorijalno ujedinjenje”. Ali, prema Krestićevom sudu, ta dva ujedinjenja ne idu jedno za drugim, ne treba čekati da se jedno ostvari da bi se započelo drugo, jer “to su procesi koji moraju ići uporedo” – vidi: I. Čolović, Kultura, nacija, teritorija, *Republika*, br. 288-289, Beograd, 1-31. juli 2002; opšir: V. Krestić, *Istoričar u vremenu prelomnih i sudbinskih odluka*, Novi Sad 2011.

97 Brojne su izjave Radovana Karadžića da su muslimani opasnost za Evropu, „mada to niko otvoreno u Evropi neće reći, da je ovo sukob podjaren da bi nestali Muslimani”. Franjo Tuđman se pozivao na islamski fundamentalizam tvrdeći da je sukob u BiH sastavni dio „sukoba između islamskog i katoličkog svijeta“ i „konfrontacije između islamskog svijeta i zapada”. Francuski predsjednik Mitteran (Francois Mitterrand) govorio je da „bosanska država ne spada u kršćansku Evropu, dok su neki britanski funkcioneri govorili o bolnoj, ali neizbježnoj potrebi restauracije

i diplomatija (“kraljica historije”), zbog povjerljive naravi, bez arhivskog rada mogu, u najboljem slučaju, govore iskustva, da budu “lijepo ocrtani”. Jedan od glavnih neuspjeha međunarodne politike u Bosni i Hercegovini bio je trud mnogih da smatraju sve zaraćene strane podjednako odgovornima. Nemoguće je promatrati razvoj političkih događanja bez razumijevanja njihovog ideološkog konteksta. Roj Gatman (Roy Gutman), američki novinar, dobitnik Pulicerove nagrade (The Pulitzer Prize for International Reporting) za izvještavanje tokom rata u Bosni i Hercegovini, je 2005. rekao: “Da je bilo do Evropljana, Bosna i Hercegovina bi bila zbrisana sa lica zemlje. Oni su bili spremni zatvoriti oči pred nestankom te zemlje, ali su se Amerikanci umiješali”.⁹⁸ U Dejtonskom sporazumu nađena je ona srednja linija između dviju stalno prisutnih determinanti američke spoljne politike: moralizma i realpolitike.⁹⁹ Međunarodna zajednica umnogome je usložnjavala potrebu Bosne i Hercegovine za pravdom kako bi ponovo izgradila stabilno društvo.¹⁰⁰ Razvoj međunarodnog prava ne odvija se neovisno od životnih tokova. Razna rješenja kao plod potreba država i svjetske zajednice imaju u njegovoj evoluciji izuzetnu ulogu. I pored najboljih pravnih normi i rješenja, do njihove dosljedne primjene može doći samo ako to politika dopusti.¹⁰¹ Zločin protiv čovječnosti, zasnovan na iskustvima velikih ratova, dugo je prikrivan pod uobičajenom inkriminacijom ratnih zločina.¹⁰²

kršćanske Evrope” – prema: E. Durmišević, *Evropa i Bosna na kraju XX stoljeća: genocid na tenderu*, u: *Zbornik radova II Međunarodne naučne konferencije "Bosna i euroatlantske integracije-trenutni izazovi i perspektive"*, 135.

98 Piter Galbrajt (Peter W. Galbraith), nekadašnji američki ambasador u Hrvatskoj, ukazuje 2008. da je osjećaj u svijetu krajem 90-ih godina XX stoljeća bio takav “da je Zapad dopustio da muslimani u Bosni i Hercegovini budu pobijeni. Mi smo intervenirali i dokazali suprotno. To nam je, između ostalog, donijelo i izuzetnu popularnost u islamskom svijetu” – prema: S. Numanović, *Ratno vodstvo RS je fašističko i genocidno*, *Dnevni avaz*, Sarajevo, 17. oktobar 2008, 5.

99 Danijel Server (*Daniel Serwer*), direktor Američkog instituta za mir, iznosi da su SAD tokom posljednje decenije XX stoljeća htjele izbjeći stvaranje “islamske države kao rezultata bošnjačko-srpskog i bošnjačko-hrvatskog sukoba. Za SAD bi takva tvorevina bila platforma za iransko teroriziranje Evrope. U to vrijeme ovako nešto izgledalo je kao ozbiljan rizik... Federacija Bosne i Hercegovine, čije sam stvaranje tokom ratnog perioda i lično podržao, imala je ključnu ulogu u onemogućavanju stvaranja islamske države” - prema: *Dnevni avaz*, Sarajevo 27. august 2004. Radoslav Stojanović, profesor na Pravnom fakultetu u Beogradu, još 1993. kazuje da srpske vlasti ni u Bosni i Hercegovini ni u Srbiji nisu u stanju da shvate “da je Zapad mnogo zainteresovaniji za onemogućavanje stvaranja muslimanske države u Bosni nego li za osujećivanje planova stvaranja čak i Velike Srbije” - prema: N. Cigar, *Uloga srpskih orijentalista u opravdavanju genocida nad muslimanima Balkana*, Sarajevo 2000, 53.

100 Frensis Bojl (*Francis Boyle*), američki profesor prava, navodi 2007. da posjeduje zvanični akt Pentagona iz 1994. u kojem stoji da je podjela Bosne i Hercegovine proces koji će trajati narednih 15 godina: “Mislim da Amerikanci i Evropljani smatraju da je konačno rješenje za Balkan stvaranje tri velike države – Srbije, Albanije i Hrvatske. U takvom kolopletu Bosna i Hercegovina nestaje” – prema: *Dnevni avaz*, Sarajevo, 8. decembar 2007, 5.

101 M. Šahović, *Hronika međunarodne izolacije (1990-1999)*, Beograd 2000, 62, 123, 140.

102 N. Pobrić, *Zločini protiv čovječnosti – međunarodnopravni aspekti*, *Most*, br. 92, Mostar 1996, 22. R. Holbruk (R. Holbrooke) 1998. kazuje o ratu u Bosni i Hercegovini: “Jedan od razloga te evropske indiferentnosti bila je i činjenica da su žrtve bili Muslimani. Ja sam tada govorio kako ne verujem da bi Evropa, kada bi uloge bile zamenjene, da su Muslimani bili ti koji su okupirali brda oko Sarajeva i nemilosrdno ubijali kršćane i jevreje u gradu, to mirno posmatrala kao što je činila

“Postjugoslavenski ratovi” imali su značajnu antiislamsku dimenziju. Tokom rata u Bosni i Hercegovini 1992-1995, neki od učesnika, koji su bili antimuslimanski, odnosno u ovom slučaju antibošnjački orijentirani, ponašali su se po konceptima i koristeći terminologiju “Istočnog pitanja”.¹⁰³ U postjugoslavenskoj Srbiji, prema staroj matrici, od 1992. Bošnjaci su opet postali “balije”, a gnjev zbog prethodnog priznavanja Muslimana kao nacije izražavan je, gotovo isključivo, u pisanju malim slovima “muslimani”.¹⁰⁴ Bošnjaci su, za razliku od predratne “vještačke nacije” Muslimana, proglašavani za “sintetičku naciju”, nasuprot pretpostavljenoj, navodno “prirodnoj”.¹⁰⁵ Novi termini ukazuju, prema nekim analitičarima (O. Milosavljević, I. Čolović), na raširenost uvjerenja o okamenjenom i u neodređenoj prošlosti okončanom procesu stvaranja nacionalnih subjektiviteta. Ekmečić 1992. procjenjuje da muslimanska inteligencija nije izvršila svoj zadatak “da od jedne zajednice koja je istinski odvojena od Srba i Hrvata u Jugoslaviji zaista napravi nacionalnu zajednicu, svetovnu zajednicu koju ne pokreće

---

1992-1993. godine”. Nespremnost za vojnim djelovanjem proizvela je u Evropi brojne intepretacije rata (“građanski rat”; “plemenski obračun”, “vjekovna mržnja”). Evropa je, pritom, u svojim temeljima imala ugrađen animozitet prema muslimanima. Precutna definicija historijske evropske zajednice nije ekonomska već religiozna.

103 Dr. Karčić: *Muslimani Balkana nisu imali svijest o povezanosti svojih sudbina*, (<https://akos.ba/dr-karcic-muslimani-balkana-nisu-imali-svijest-o-povezanosti-svojih-sudbina>). Paradigma odnosa velesila i balkanskih hrišćanskih nacionalnih elita prema muslimanima zvana “Istočno pitanje” je nadživjela, iznosi F. Karčić, postojanje osmanske države i formalno zatvaranje ovog pitanja u Lozani, te se može koristiti kao referentni okvir za sažimanje i razumijevanje historije muslimana Balkana do kraja XX stoljeća. Mentalitet klasičnog “Istočnog pitanja” preživio je u svijesti i ideologijama hrišćanskih elita i njihovih sljedbenika i njihovom tretmanu muslimana po obrascima XVIII i XIX stoljeća – prema: F. Karčić, “Istočno pitanje”: paradigma za historiju muslimana Balkana u XX. vijeku, u: *Muslimani Balkana: “Istočno pitanje” u XX vijeku*, Sarajevo 2014, 13.

104 V. Dimitrijević, Onečovečenje i eufemizmi kao priprema za velike (genocidne) poduhvate, u: *Interkulturalnost u multietničkim društvima*, Beograd 1995, 101-101. Beogradska *Politika* je 1994. objavila da je uvođenje termina “Bošnjak” za sve Muslimane na prostoru bivše Jugoslavije još jedan “fundamentalistički izum Alije Izetbegovića i njegovih islamističkih saradnika na homogenizaciji celokupnog stanovništva koje ispoveda muslimansku veru na teritoriji bivše Jugoslavije” – vidi: *Politika*, Beograd, 30. juni 1994.

105 “Bitna razlika između suverene i sintetičke nacije je u tome što se ova poslednja može izmisliti i u kratkom političkom postupku uvesti u život, a suverena nacija je stvarana nesvesnim socijalnim procesima koji su trajali više vekova” – prema: M. Ekmečić, *Dijalog prošlosti i sadašnjosti*, Beograd 2002, 52. Milan Vukomanović, pak, piše: “Muslimanima se, na primer, često osporava nacionalna samobitnost pa se oni, prema tom konceptu, svode samo na religijsku zajednicu, na “Srbe (ili Hrvate) islamske veroispovesti”. Ukoliko, međutim, oni nešto otvorenije, eksplicitnije ispolje taj svoj religijski, konfesionalni identitet, to se onda, po pravilu, u tim istim krugovima, karakteriše ili osuđuje kao verski fundamentalizam. Ono što se tu redovno ne shvata ili, pak, svesno previđa je da su sa islamom i Kur’anom Muslimani prihvatili celu jednu drugu kulturu, civilizaciju, koja je duboko zahvatila i prožela ceo njihov život. Oni su sa tom novom religijom dobili i bezbroj svojih etničkih i svakodnevnih životnih specifičnosti... Sam izraz „Srbi islamske veroispovesti” ima pre svega konfesionalni značaj. Međutim, pošto su se Srbi i do sada mogli etnički izjasniti kao „Srbi”, a svim građanima je, u čisto konfesionalnom smislu, ostavljena mogućnost da se deklariraju i kao “muslimani”, onda je i odrednica “Srbi islamske veroispovesti” u najmanju ruku, sasvim suvišna” – nav. prema: M. Vukomanović, *Religija, konflikt, identitet, Filozofija i društvo*, XVI, Beograd 2000, 42-43, nap. 7.

religija”. Većina je ostala “muslimanska religiozna manjina”.¹⁰⁶ Titova ideologija nacionalnog pitanja, prema njegovom sudu, “osnovana je na davnim Staljinovim premisama, završila se u stvaranju “veštačkih, sintetičkih nacija koje ranije nikad nisu postojale”.¹⁰⁷ Rasprave o “izmišljenim” nacijama su produkt dugovječnih stereotipnih matrica i klišeiziranih predstava. Različiti su samo oni koji se markiraju kao tvorci uvijek istih “izmišljenih nacija”, ovisno od aktuelne političke situacije i njenih potreba u pogledu “zelene opasnosti”.¹⁰⁸ Aleksandar Raković piše da je rat u Bosni i Hercegovini (1992-1995) i “traganje za opreciznijim etničkim definisanjem, koje bi jasno razdvojilo nacionalnu pripadnost od veroispovesti”, iznjedrio “bošnjačku nacionalnost za koju se opredelila većina muslimana na postjugoslovenskom prostoru”.¹⁰⁹ Vlade Simović piše da su izborom termina Bošnjaci “u značenju imena naroda i bosanski u značenju imena jezika muslimani su direktno iskazali težnju ka unitarnoj Bosni i Hercegovini, u kojoj bi vladali samo oni i njihov jezik”.¹¹⁰ Franjo Tuđman označava krajem 1995. Bošnjake kao proizvod “komunističkog domišljanja da doskoče zaoštavanju srpsko-hrvatskih nacionalnih suprotnosti”, ocjenjujući da su nastali “proglašavanjem vjerski posebnog

---

106 M. Ekmečić, Islam na latinskom, *Večernje novosti*, Beograd, 31. maj 1992; D. Tanasković, Srbi i islam na izmaku XX veka, *Letopis Matice Srpske*, knj. 453, sv. 1, Novi Sad 1994, 109.

107 M. Ekmečić, Stabilnost Balkana i Srbi, *Književnost*, br. 5, Beograd 1999, 767.

108 Mirosljub Jevtić 1992. “objelodanjuje” da se Njemačka pripremala da se “oslobodi” oko milion turskih radnika. Oni su trebali biti upućeni u Bosnu i Hercegovinu. Nijemci bi se riješili “prljavih Azijata”, a u Bosni i Hercegovini bi bilo “milion muslimana više”, pa bi Turska dobila “priliku za mešanje u naše unutrašnje stvari”. Jevtić zaključuje: “Za Jugoslaviju bi to bilo stvaranje nove Turske, jer bi ti ljudi doneli turski jezik i tursku nacionalnu svest i ideologiju” - prema: M. Halilović, Uvoz Turaka u Bosnu, *Nedjelja*, br. 104, Sarajevo, 16. februar 1992. Franjo Tuđman je svojedobno izjavljivao da se u Sarajevu “prave planove za dovođenje pola miliona muslimana iz Turske” - prema: *Dani*, br. 114, Sarajevo, 6. august 1999. Stjepan Mesić je u Hagu, kao svjedok na suđenju Slobodanu Miloševiću, govorio o svom i Tuđmanovom razgovoru sa Miloševićem u proljeće 1991. godine. Tada se Tuđman posebno uplašio mogućnosti, u kojoj je kazivao Milošević, da se na područje raspadnute Jugoslavije vrati 500.000 muslimana koji su davno otišli iz Bosne i Hercegovine, sa Kosova i iz Makedonije u Tursku. Tuđman je pažljivo gledao kartu za koju mu je Milošević rekao da su je izradili najpoznatiji svjetski eksperti. Strpao ju je u džep i ponio u Zagreb. Tamo je ponovio Miloševićeve riječi, a nešto kasnije obojica su se dogovorila u Karađordevu - prema: *NIN*, br. 270, Beograd, 3. oktobar 2002. Josip Manolić piše da je, nakon njihovog sastanka u Karađordevu 25. marta 1991, formirana srpsko-hrvatska komisija o preciziranju plana o podjeli Bosne i Hercegovine na dva dijela, kao i o razmatranjima “humanog” preseljenja” Muslimana u Tursku, “a u cilju ostvarenja Tuđmanove i Miloševićeve ideje o Bosni bez Muslimana” – prema: J. Manolić, *Politika i domovina: moja borba za suverenitet i socijalnu Hrvatsku*, Zagreb 2015, 289-290. Srpska delegacija je uvjeravala hrvatsku da “NATO priželjkuje da Srbija i Hrvatska istjeraju Muslimane u Tursku”, da je Milošević Tuđmanu “podastro taj stav NATO-a o poželjnom iseljavanju Muslimana iz Bosne” – prema: *D. Đurić, Tuđman mi je rekao - 'Kad podijelimo Bosnu, ja i Sloba bit ćemo saveznici'* (intervjuu: D. Bilandžić), *Nacional*, br. 864, Zagreb, 6. maj 2012.

109 A. Raković, Srpski identitet muslimana slovenskog porekla na postjugoslovenskom prostoru u 21. veku (sa osvrtom na povesni identitet Srba muslimana), *Kultura polisa*, br. 31, Novi Sad 2016, 176; opšir. Isti, *Srbi i religijski intervencionizam 1991–2015: Politički aspekti verskih izazova srpskoj državi i crkvi posle raspada Jugoslavije*, Beograd 2015.

110 V. Simović, Religijsko oblikovanje bošnjačke nacije, *Politeia*, br. 8, Banja Luka 2014, 367.

muslimanskog stanovništva posebnom nacionalnošću”.¹¹¹ M. Ekmečić govori 1997. “niko razuman ne može poricati posebnost bosanskih muslimana u jugoslavenskoj etničkoj zajednici”, dodajući da su oni posebnost “izvojevali oružanim otporom jugoslovenskoj državi 1914, 1941. i 1992. godine”.¹¹² Ukazivao je da su prave “ideje o bosansko muslimanskoj naciji” nastale u okviru habsburškog autoritarnog nacionalizma, prije 1914. godine.¹¹³ Osuđivao je “proglašavanje” “bošnjačke nacije”.¹¹⁴ Za njega su Bošnjaci sintetička nacija koju su stvorili Amerikanci.¹¹⁵

111 *NIN*, br. 2347, Beograd, 22. decembar 1995. Slaven Letica, prvi savjetnik hrvatskog predsjednika, rekao je 1991. da “Hrvatska i Slovenija predstavljaju bedem za Evropu - antemurales christianitatis - neophodan protiv islama i pravoslavlja” – prema: Lj. Despotović, *Koncept sintetičke nacije kao proizvod ideologije konfesionalne dominacije u II svjetskom ratu na prostoru Kraljevine Jugoslavije*. (http://chdr-ns.com/pdf/documents/koncept_sinteticke_nacije.pdf).

112 M. Ekmečić, *O identitetu bosanskih muslimana*, 73-74. U svojim “postjugoslavenskim radovima” on “satanizira” ratno Sarajevo iz 1941. godine: “Srpski regruti u Sarajevu, u vreme dok su jugoslovenska vojska i državne vlasti tamo postojale, videli su da se deset hiljada tamošnjih Jevreja boji više svojih muslimanskih suseda, nego nemačke vojske koja se očekuje”, da “pre ulaska trupa Vermahta, po Sarajevu se za dva dinara prodaju Hitlerove slike (Dva ‘nara fihrer), te da je ovaj grad potom bio “primer ustaškog uspeha u nastojanju da muslimane pridobiju kao “cveće hrvatske nacije”, da je Sarajevo privremeno, “do poraza nemačke vojske pod Staljingradom, u zimu 1943, bilo najfanatizovanije nacističko uporište”, da su Muslimani u njemu “bili glavni nosioci saradnje sa nacističkom okupacijom” – prema: M. Ekmečić, *Dugo kretanje*, 445, 460, 463, 492. Ekmečić smatra da je genocid u NDH nad “pravoslavlim i jevrejskim vernicima (je) nemoguće shvatiti ako se misli da je on izvršen od strane policijskih i vojnih formacija i da religiozni fanatizam nije zahvatio celo društvo... U Sarajevu je od oko deset hiljada Jevreja preživelo 1.400. Likvidirani su pre početka masovnog holokausta kako je naređen nakon konferencije na Vanze jezeru. Ocena u njujorškoj “Enciklopediji holokausta” (pod “Sarajevo”) da je ubijanje najviše izvela hrvatska ulična rulja može biti tačna samo utoliko što su muslimani u gradu tada većinom prihvatili svoj hrvatski identitet” – prema: M. Ekmečić, Predgovor, u: *Jasenovac*, 20. M. Deletić “analizirajući” ratove 1941-1945. i 1992-1995. navodi: “Srpsku lojalnost NDH platilo je životom preko 700.000 pripadnika srpskog naroda, bez šanse da se suprotstave politici prevare državnog vrha, dok je u ovom ratu stradalo oko 30.000 Srba ali i oko 66.000 Bošnjaka, što je daleko bolji rezultat, na primjer, od poraznog rezultata od 500.000 : 0 samo u Jasenovcu u korist NDH!... vojna premoć Vojske Republike Srpske u BiH tokom ratnih godina bila (je) apsolutna i da je bio moguć u svakom trenutku scenario Srebrenice u svakom gradu u BiH ali se to nije desilo zbog samilosti državnog i vojnog vrha Republike Srpske prema muslimanskom stanovništvu u tim gradovima” – prema: M. Deletić, *Korijeni Islamske deklaracije, Argumenti*, br. 15, Banja Luka 2012, 15, 25-26.

113 Lj. Ećimović-Z. Kalinić, *Aktuelnost istorije Bosne i Hercegovine u dvotomnoj knjizi Milorada Ekmečića, Stvaranje Jugoslavije, Svarog*, br. 14, Banja Luka 2017, 18.

114 Opšir. S. Bandžović, Bošnjaci u postjugoslavenskoj srpskoj historiografiji, *Prilozi*, br. 29, Sarajevo 2000, 345-366; Isti, Etnonacionalizam i ideologija destrukcije, *Mak*, br. 28, Novi Pazar 2000, 60-76; Isti, “Sintetičke nacije” u “krugu turske magije”: deterministički splet antibošnjačkih stereotipa, *Godišnjak, BZK “Preporod”*, Sarajevo 2003, 106-131; Isti, Etničko-historiografski stereotipi i “sintetičke nacije”, u: *Istorijska nauka o Bosni i Hercegovini u razdoblju 1990-2000*, Sarajevo 2003, 67-96; D. Bećirović, Prilog istraživanju velikosrpske politike prema Bosni i Hercegovini u postdejtonskom periodu (1995–2015), *Historijska misao*, br. 3, Tuzla 2017, 393-394.

115 *Telegraf*, br. 74, Beograd, 18. oktobar 1995. Prema njegovom tumačenju, američka diplomatija je *Vašingtonskim sporazumom* u martu 1994. muslimanskom političkom vođstvu nametnula da svoju naciju ne smatraju “muslimanskom, veru islamom i jezik bosanski” (kako su tvrdili u popisu 1991): “Američke su diplomate tako jednim potezom pera sekularizovale priznatu zajednicu njenog muslimanskog naziva i proglasili bošnjačkom”- vidi: M. Ekmečić, *O istraživanju istorije Bosne i Hercegovine danas*, u: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, 22.

Njima je ipak zahvalan jer su u Bosnu i Hercegovinu “vratili” Srbima ono što su im uzeli u Hrvatskoj, te što su razbili “osinjak koji je na Balkanu uvek bio gnezdo iz koga su se rađali veliki svetski brodolomi”.¹¹⁶

Historiografija je interpretacija činjenica, a ne njihovo prosto hronološko navođenje. Historija je ključni sastojak nacionalne svijesti. Njena slika se pravi na osnovu stvarnih, a još više i češće pogrešnih tumačenja prošlosti. “Viđena historija” ili historijski mitovi, kao determinante onoga što se dešava, često su značajniji od “objektivne historije”.¹¹⁷ Da bi neki sukob bio shvaćen, nužno je poznavati dug period njegove stvarne, kao i zamišljenih historija. “Turci” su dugotrajni kostur balkanskih “oslobodilačkih mitova” i kolektivnog pamćenja koji je uticao i na niz nacionalnih historiografija, kao i na druge društvene nauke.¹¹⁸ Oni su idealni „drugi“, piše Dubravka Stojanović, ključni sastojak srpske historijske svijesti: “Kad bismo ostali bez „Turaka“, ostali bismo sami sa sobom. Morali bismo da se preispitamo, zamislimo, odrastemo, sazrimo, promenimo se. Jer, „Turci“ su opravdanje, alibi, objašnjenje za sve propuste i promašaje”. Oni su “poštapalica”, piše dalje ova historičarka, “oni su opravdanje, oni su objašnjenje za sve. Oni su iracionalno rešenje za svaki realni problem”.¹¹⁹ Srpski antiislamizam je “manje rezultat pravoslavne pobožnosti, a više predstave o neprijatelju i ugroženosti od

---

116 Kad akademici SANU “hvale Dejton, dok ga žrtve proklinju, sve je jasno” - prema: *Vjekoslav Perica – intervju*, Peščanik.net, 24. august 2015, (<https://pescanik.net/vjekoslav-perica-intervju>). Ekmečić konstatira da su Amerikanci ipak poništili “sve bitne odluke Versajskog mira iz 1919”, da najveći gubitak koji je Srbiji nametnut, “poništanjem duha Versaja, jeste gubljenje prava Srbije na izlazak na more” – prema: *Pečat Milorada Ekmečića*, 248-249.

117 H. Wiberg, Bivša Jugoslavija 1990. godine: zašto je imala lošu prognozu, u: *Nasilno rasturanje Jugoslavije: uzroci, dinamika, posledice*, Beograd 2004, 41.

118 Upor. V. Bugarin-Bugi, Balkan u očima Europe, *Rostra*, br. 4, Zadar 2011, 193. Neki autori iz XIX stoljeća smatraju da netrpeljivost između Srba i Bošnjaka (Srba koji su prešli u Islam) potiče još iz vremena Kosovskog boja. Tada je, navodno, bosanski ban Vlatko Vuković bio posredni krivac za „poraz” i “vekovno ropstvo”, povukavši se prije vremena iz bitke. Na to se samo “nadovezala promena vere, pojačavajući tako distancu između ove dve grupe Srba” – prema: S. Nedeljković, *Čast, krv i suze*, Beograd 2007, 104. Boško Telebaković piše, pak, da je samo na Balkanu “prelazak u drugu religiju značio i drugačije narodno, a kasnije i nacionalno opredeljenje. Mnogi su promenili i religijsko i nacionalno opredeljenje da bi očuvali ili popravili svoj društveni položaj” – cit. prema: B. Telebaković, *Balkanizovanje, Godišnjak*, br. 6, Fakultet političkih nauka, Beograd 2011, 151-152.

119 “Turci su naša mentalna vremenska granica. Godina 1389. je početak naše Nove ere. Tu stvari počinju, ili se završavaju... Oni su ključ našeg identiteta i ključno opravdanje” - vidi: D. Stojanović, U ogledalu “drugih”, u: *Novosti iz prošlosti: znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, Beograd 2010, 27-28; Ista, *Zašto istorija i otkud Turci*, Peščanik.net, 11. mart 2016, (<https://pescanik.net/zasto-istorija-i-otkud-turci>). “Doista je netačno”, piše Aleksa Đilas, “svoditi otomansku vladavinu na varvarstvo, muslimanski fanatizam, ropstvo, mučenje i ugušivanje hrišćanske vere i nacionalnog identiteta” – cit. prema: A. Đilas, *Najteže pitanje: eseji*, Beograd 2005, 170. Osmanlije su, piše Tomislav Mirković, poštovale hrišćanstvo “i nisu skrnavili hrišćanske svetinje... ne samo da nisu rušeni postojeći, nego su građeni i novi verski spomenici” – prema: T. Mirković, *Etnokonfesionalna struktura i bezbednost Balkana – perspektive i novi izazovi, Vojno delo*, Beograd, proleće 2010, 32. Srbija nema, smatra Sonja Biserko, “pravoga pristupa dijelu historije koji se odnosi na otomansku imperiju, nema ni jedne validne knjige koja bi se time bavila, osim male knjižice Olge Zirojević” – prema: A. Tunjić, *Bez istine nema pomirenja, Vijenac*, br. 558-560, Zagreb, 23. juli 2015.

njega, koja je imala dugu predistoriju kroz *nacionalni* scenario ugroženosti od kraja 19. veka” (H. Zundhausen). Zatvoreni koncept vremena temelj je svakog zatvorenog društva.¹²⁰ Moderna historija vrvi od svjedočanstava o “istrajnoj moći iracionalnog”. Osjećanja i raspoloženja mijenjaju svijet “kada se pretoče u moćne političke sile”.¹²¹ Svaka historiografija je produkt vlastite epohe, naročito u društvima gde se percipira prvenstveno kao “nacionalna disciplina”. Njena politička funkcija najviše dolazi do izražaja u udžbenicima historije, koji imaju svrhu odgajanja učenika u duhu poželjnih političkih i nacionalnih vrijednosti.¹²² Pozicija “drugosti” određuje se iz pozicija moći. Samo u odnosu na “Druge”, kazuje elementarna antropološka činjenica, možemo da odredimo nas sâme, naš status, položaj i simboličku poziciju. Da nije tih “Drugih”, ne bismo imali nikakvu predstavu o tome ko smo i šta smo, jer su oni simbolička garancija i stvarna potvrda „našeg“ identiteta.¹²³ Pitanju dvosmjernog odnosa između prošlosti i sadašnjosti može se prići na više načina. Dugovječne su tendencije u nacionalnim balkanskim državama zapostavljanja njihove “osmanske prošlosti”, da se o njoj mahom govori samo u negativnim terminima.¹²⁴ Viđenja “muslimanske strane” balkanske prošlosti još dugo će nailaziti na zidove šutnje, minimiziranje ili konstatacije da je “bolest muslimanskog intelektualca da izmitologizuje celu prošlost postala” i “inostrana zaraza”.¹²⁵ Nije dovoljno samo ono šta historičari kazuju i pišu o svom narodu i njegovoj prošlosti, već je bitno, govore iskustva, i kako ga drugi vide, pogotovo oni „moćni“, šta misle, pišu i čitaju o njemu, kakvi modeli percepcije dominiraju i

120 D. Stojanović, *Zamrznuti Vidovdan*, Pešćanik.net, 28. juni 2018, (<https://pescanik.net/zamrznuti-vidovdan>).

121 P. Mishra, *Doba gneva*, Pešćanik.net, 19. decembar 2016, (<https://pescanik.net/doba-gneva>).

122 Radoš Ljušić u udžbeniku historije za VII razred osnovne škole, iznosi da su islamiziranje i pokatoličavanje dvije pojave “koje su najviše pogodile Srbe kao narod i, kasnije, onemogućile njegovo nacionalno ujedinjenje. Srpski nacionalni identitet nije ostvaren, jer i danas ima Srba sve tri vere: pravoslavne, rimokatoličke i muslimanske. Objedinjavanje Srba sve tri vere u XIX i XX veku nije uspjelo. Srpsko nacionalno biće ostalo je trodelno, ali, dok se pravoslavni Srbi izjašnjavaju kao pripadnici srpske nacije, rimokatolici i muslimani sve više se smatraju Hrvatima i Bošnjacima” – prema: D. Petrović, Manipulativno i površno, *Helsinška povelja*, br. 105-106, Beograd, mart-april 2007, 39. Goran Tepšić zapaža da je u udžbenicima historije u Srbiji i dalje “glavni (apsolutni) neprijatelj “Osmansko carstvo”, odnosno “Turska i Turci, a posredno i pripadnici nacija koje se predstavljaju kao zaostavština Osmanlija – Bošnjaci (Muslimani) i Albanci”. Osmanlije (Turci) imaju ulogu primarne „drugosti“ i „istorijskog neprijatelja“ u procesu konstrukcije srpskog nacionalnog identiteta. Islamizacija, dervišima i „robovanje“ (kolokvijalni termin preuzet iz narodne poezije) se ističu kao posebno pogubni elementi osmanske vladavine – prema: G. Tepšić, Nacionalni identitet i (zlo)upotreba „drugog“, *Godišnjak*, Fakultet političkih nauka, Beograd 2012, 81-83; E. T. Gimnazijalci u Srbiji uče da su “Bošnjaci poturčenjaci gori od Osmanlija”, *Dnevni avaz*, Sarajevo 23. septembar 2017.

123 A. Bošković, *Etnologija svakodnevnog života*, Beograd 2005, 96; N. Božilović, Socijalna konstrukcija „drugog“ kao „primitivnog“, *Filozofija i društvo*, XXIV, Beograd 2013, 203-204.

124 K. Cuculić, Susret bez razumijevanja, *Novi list*, Rijeka, 13. oktobar 2002; opšir. K. Đordano, *Ogledi o interkulturnoj komunikaciji*, Beograd 2001.

125 M. Ekmečić, *Dugo kretanje*, 553. D. Ćosić piše, pak, u februaru 1994. da Muslimani u Bosni i Hercegovini vode “sveti rat” za “islamsku republiku Bosnu, prvu islamsku državu u Evropi” – prema: D. Ćosić, *Bosanski rat*, Beograd 2012, 161.

kako se na to reagira.¹²⁶ Jedan narod postaje “svjestan sebe” tek onda kada upozna svoju historiju. Samorefleksija i racionalna svijest su nužni za kritičko oblikovanje saznanja o sebi ali i drugima.

Ukoliko se historija posmatra kao proces, ustvrđuje Dubravka Stojanović, “onda su prošlost i sadašnjost samo njegove etape. Tačnije, one se

---

126 U tom kontekstu pokazuje se i “značaj” knjige *Nesveti teror: Bosna, Al Kaida i uspon globalnog džihada* (Beograd 2009.) čiji je autor Džon Šindler (John R. Schindler), profesor historije i strategije na Vojnopomorskom koledžu u Njuportu (Roud Ajlend, SAD) i bivši analitičar u Nacionalnoj bezbjedonosnoj agenciji SAD. Znanje je nerijetko, primjetno je i u ovoj knjizi – produktu uticaja i konteksta vremena nakon 11. septembra 2001, nadjačano stereotipima. Šindler smatra da je “univerzalistički islamski pogled na svet” muslimana u Bosni i Hercegovini, uzdrman 1878. slomom “otomanskih Turaka ostavljajući za sobom prazninu. Za veliki deo nove obrazovane klase ideologija panislamizma bila je privlačna i u njoj su videli alternativu zapadnjačkim ideologijama. To je Bosnu smestalo u širi kontekst globalnog islama i muslimanima pružalo osećaj pripadnosti umi, čak i ako više nisu bili pravno ili administrativno njen deo” – cit. prema: *Nesveti teror: Bosna, Al Kaida i uspon globalnog džihada*, 26. Bošnjaci su prikazani mahom u negativnom svetlu, sintetički postajući, uz sumnjive paralele i prišivenne etikete ekstremizma, “historijski problem” i stalna opasnost po okruženje. Knjiga je trebala biti temeljno ispitivanje uloge Bosne i Hercegovine u “globalnom džihadu”. Da bi osnažio svoje navode o karakteru i pozadini “Bosanskog rata”, Šindleru je bila, povodeći se za “odabranim” autorima, nužna i “odgovarajuća” prošlost radi “povezivanja” sa sadašnjošću. Redukcionizam i generalizacije vode u zablude. Šindler piše da je prihvatanje islama u Bosni bio “dugotrajan i složen fenomen, a najveća motivacija za to nesumnjivo je osmansko ugnjetavanje nemuslimanskih podanika”. “Bosanski islam” je smatran od “samog početka izuzetno surovim”. Bosanski muslimani bili su u Osmanskom carstvu “poznati kao oni čiji je islam žestok i nasilnički”. U godinama prije 1914. “panislamizam je duboko prodro među obrazovane muslimane, udružen sa lojalnošću Habzburgovcima koji su štitili interese muslimana u Bosni”. Ta orijentacija je “tiho jačala” između dva svjetska rata. Pred rat 1941. pojavljuju se “radikalni islamisti” - “Mladi Muslimani” koji će od “početka okupacije Bosne 1941. biti saradnici nacista”. Ovakve ocjene su autoru bile nužne radi interpretacije djelovanja Stranke demokratske akcije (SDA), ustvrđujući da su njome od osnivanja rukovodili upravo veterani “Mladih Muslimana”; opšir. S. Bandžović, Političke poente orijentalne retorike i “Bosanski rat”, *Pregled*, br. 2, Sarajevo 2010, 259-270. *Ksavijer Bugarel* (Xavier Bougarel), francuski naučnik, piše da su tokom Drugog svjetskog rata “Mladi Muslimani” podržavali ideju autonomne Bosne i Hercegovine pod njemačkim patronatom, a neki od njih su se priključili “Handžar” SS-diviziji stvorenoj na inicijativu jerusalemskog muftije Amina el-Husejnija. Pripadnici “panislamističke struje” su, navodi Bugarel, odigrali “centralnu ulogu u stvaranju SDA: među njenih 40 osnivača njih osam bili su bivši “Mladi Muslimani” – vidi: X. Bougarel, Bošnjaci pod kontrolom panislamista, *Dani*, br. 107, Sarajevo, 18. juni 1999. Teze o formiranju SDA 1990. pod vođstvom “antisemitskog i pronacističkog pokreta “Mladih Muslimana” iz doba rata”, iznose i neki srpski historičari – vidi: M. Ekmečić, *Istorijske i strateške osnove Republike Srpske*, referat na naučnom skupu “Republika Srpska - 15 godina opstanka i razvoja”, održanom 26-27. juna 2007. u Banjaluci, *Nova srpska politička misao*, br. 5-6, Beograd 2007, 19-37. Đorđe Mikić ističe da su svi bitni elementi “Islamske deklaracije” Alije Izetbegovića iz 1971. formirani u “vreme njegovog šegrtovanja u pronacističkim i antisemitskim Mladim muslimanima” – vidi: *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske*, br. 2, Banjaluka 2010, 517-522. Darko Tanasković piše da su SDA osnovali “(pan)islamisti, na čelu s čovekom (A. Izetbegović – prim. S. B) koji je sanjao o islamizovanju celog sveta” – prema: D. Tanasković, Kako biti panislamista u Bosni? - Islamska deklaracija u dijalektici univerzalnog i lokalnog, *Politeia*, br. 5, Banja Luka 2013, 171; o problemu “bošnjačkog panislamizma” opšir. A. Karić, Mit o bošnjačkom panislamizmu: pokušaj nametanja kolektivne stigme, u: *Međunarodni simpozij Srednji put u religiji, kulturi i politici: misao ravnoteže i umjerenosti u djelu Alije Izetbegovića*, Sarajevo 2018.

i ne mogu odvojiti. Sadašnjost bez svoje prošlosti ne bi bila ovakva kakva je”.¹²⁷ “Nacionalizam i oslobodilačka ideja bilo kog naroda”, piše R. Ljušić, “su ista pojava, samo drugačije shvatana i interpretirana od istorika istočnih i zapadnih istoriografija. I, mi, nismo nikakav izuzetak na Balkanu”.¹²⁸ “Turski jaram” je tu poput neke vrste historijske indulgencije, što unaprijed daje opravdanje za bilo koji postupak “nacije”, nešto što je apriorna amnestija.¹²⁹ U periodu osmanske vladavine na Balkanu, smatra Vladan P. Stanković, dolazi do značajne islamizacije masa, a pojedinim balkanskim narodima pretio je i fizički nestanak”. On navodi da je “asimilacija hrišćana u tursko doba” bila posljedica “delovanja rigidnih običaja koji su favorizovali muslimane spram hrišćana sa jedne strane, ali i državnog pritiska vršenog putem nesnosnih poreza i imovinske obespravljenosti sa druge strane”.¹³⁰ Za razliku od “protivrečnih istorijskih određenosti karaktera” osmanske uprave u Srbiji, u narodu su prisutna pomiješana osjećanja na ta vremena koja su manifestna i u izreci „pusto tursko“ u značenju prema smislu – “dobro tursko doba”.¹³¹

127 D. Stojanović, *Ulje na vodi: ogledi iz sadašnjosti Srbije*, Beograd 2010, 10.

128 R. Ljušić, *Basarine istoriografske bahanalije*. (<http://www.nspm.rs/prikazi/basarine-istoriografske-bahanalije.html?alphabet=1>).

129 Upor. G. Tepšić, *Nacionalni identitet i (zlo)upotreba „drugog“*, 83-84. “Za pravoslavne Srbe”, osmanska misija širenja islama, bila je, piše Miroljub Jevtić, “neprihvatljiva iz vrlo jednostavnog razloga. Mentalni sklop Srba je podrazumevao da se spas od paklenih muka posle smrti može postići samo ako se živi po pravoslavnim načelima. Tako da nije dolazilo u obzir da se prihvati poziv na islam koji su Osmanlije uputile. Prihvatiti tako nešto u svesti Srba značilo bi učiniti smrtni greh. Značilo bi to učiniti lom u vredonosnom sistemu, najstrašnije uvrediti i pretke i savremenike ali najviše uvrediti Boga. Da bi neko to učinio morao bi da potpuno odbaci celokupan kulturni obrazac i da prihvati onaj koji su donosili Osmanlije. A to je značilo napuštanje dotadašnje zajednice... Oni Srbi koji su promenili veru, su otpali od srpskog nacionalnog bića. Njihov mentalni sklop se potpuno promenio sa promenom vere” – prema: M. Jevtić, Srpsko pravoslavlje i mentalni sklop Srba, *Politička revija*, br. 4, Beograd 2011, 45-48.

130 U potvrdu te teze on citira M. Ekmečića: “U islamskom se društvu ropstvo i vlast održavaju u pravnoj harmoniji. Jedna strana opravdava postojanje druge” – nav. prema: V. P. Stanković, Sukobi civilizacija na Balkanu i mogućnosti njihovog prevazilaženja, *Teme*, br. 3, Niš 2012, 1023.

131 N. Jeftić-Šarčević, Zapadni Balkan u projekciji “turske strateške vizije”, *Međunarodni problemi*, br. 4, Beograd 2010, 695. Ratko Ljubojević, pak, smatra da se od Osmanlija narod na osvojenim teritorijama stoljećima branio i “begom iz pograničnih oblasti u unutrašnjost zemlje, iz varoši na ključnim saobraćajnicama u brda, sakaćenjem i prevremenom ženidbom muške djece da ne bi postala janjičari, promenom vere. Bio je to rezultat terorom izazvanog straha za materijalnu egzistenciju, za život i budućnost dece, za sopstveni život” – cit. prema: R. Ljubojević, Nekontrolisana sila kao instrument osvajačke politike osmanske vlasti na Balkanu, *Nacionalni interes*, br. 1, Beograd 2011, 63. Ovaj autor u drugom tekstu opisuje prilike u Smederevskom sandžaku pred izbijanje srpskog ustanka 1804. godine: “Nasilje je dostiglo vrhunac u vreme seče knezova. To je bio početak sprovođenja namere da se pobije odraslo muslimansko stanovništvo. Turci su palili crkve i manastire, dečake i devojčice su silovali, a žene otimali, brakove rasturali a nepokorne nakolac nabijali” – cit. prema: R. Ljubojević, O političkom nasilju u Srbiji u vreme raspada Osmanskog carstva, *Politička revija*, br. 4, Beograd 2009, 321. Miroljub Jevtić piše da su se “islamizovani Srbi” pridružili “tlačiteljima svojih sunarodnika pravoslavne vere”, te da su Srbi pravoslavni sve činili da se “oslobode islamske vlasti, a muslimani su nastojali da ih drže u pokornosti. Zato se među njima stvorio nepromostivi jaz. Svaki ustanak koji je težio da srpske zemlje oslobodi za muslimane srpske narodnosti je predstavljao težnju da ih odvoji od islamskog sultana u kome su oni gledali svog legitimnog gospodara” – cit. prema: M. Jevtić, Religija kao uzrok podela srpskog naroda, *Kultura polisa*, br. 19, Beograd 2012, 157.

Advokati nasilja, kao i izvršitelji progona i masovnih zločina nad muslimanima, uobičajeno teže da nedjela, uz pomoć “odbranaške” historiografije, svedu u “podnošljive” numeričke granice. “Numeričkom redukcijom” osigurava se “konfor za savjest egzekutora”, svojevrsne dijalektike cifara, po kojoj je težina krivice u upravnoj srazmjeri sa brojem ubijenih, preseljenih.¹³² Za Ekmečića, “istraga poturica” se historijski zapravo nije ni desila. To je “filozofska imaginacija oslobođenja”.¹³³ Predočio je i svoje viđenje “nestanka” velikog broja muslimana sa Balkana. “Svetska nauka” je, prema njegovom sudu, “odavno zauzela stanovište” da je do progona muslimana, sa evropskog teritorija u svim ratovima koje je Osmansko carstvo do 1878. gubilo, dolazilo zbog nepostojanja bilo kakve odredbe u međunarodnom pravu da se “muslimanska manjina u oslobođenom teritoriju” mora zaštititi.¹³⁴ Balkanski muslimani su, smatra Miroljub Jevtić, svoju sudbinu vezali za osmansku državu: “Predstavljali su njene verne sinove, činili njenu vojsku, davali svoje najumnije i najsposobnije sinove za najistaknutije dužnosti i sve vreme opadanja moći carstva najiskrenije se borili da se granice države što duže očuvaju i da ne napuštaju provincije od kojih je nastala Jugoslavija”.¹³⁵ U brojnim radovima tretirani su kao “sastavni dio” historijski prijetjećeg “panislamističkog pokreta”. Dio takve “istine” postoji u teorijama da je “panislamizam bio večan, od samog početka ustanovljenja religiozne zajednice u VII veku”. Sve “islamske pobune protiv sultanove vlasti”, ocjenjuje Ekmečić, “uvek su bile konzervativne i suprotne pokušajima reformisanja države”.¹³⁶ Od 1856. “muslimanski otpor

132 D. Marinković, Kratka istorija etničkog čišćenja, *Književna reč*, br. 500, Beograd, januar 1998, 54-55. Za masakr civila na sarajevskoj pijaci Markale, od minobacačke granate, u februaru 1994. Ekmečić govori Ćosiću da to “varvarstvo nikako ne može biti srpsko. To je džihadsko. Samo se u islamskom “svetom ratu” tako svirepo za Alaha ubijaju i Alahovi vernici” – prema: D. Ćosić, *Bosanski rat*, 160. Ćosić Ekmečića ubraja u svoje uzore.

133 M. Ekmečić, *Dugo kretanje*, 258. Akademik Matija Bećković piše: “Srbi su jedini narod koji se latinió, turćio, crnogorćio. Turćenje se završilo istragom poturica opevanom u “Gorskom vijencu” mada istorija za takav događaj ne zna. Ni u jednoj poeziji nema više mrtvih Turaka i ni u jednoj zemlji više živih” - prema: *Glas javnosti*, Beograd, 19. januar 2000. M. Deletić, pak, navodi: “Mada, istini za volju, Crna Gora je jedina evropska država koja je vršila istragu poturica, što je bio jedan od ključnih razloga njene viševjekovne slobodarske tradicije na porobljenom Balkanu” – prema: M. Deletić, *Korijeni Islamske deklaracije*, 12; također vidi: M. Jevtić, *Njegoš i islam*, Beograd 2015.

134 M. Ekmečić, Opažanje o Srbima u turskom časopisu “Perceptions” za februar 2000, *Radovi*, br. 3, Banja Luka 2000, 181. On smatra, s druge strane, da je među bosanskim muslimanima “blizina evropske granice” doživljavana kao “prokletstvo što narušava mir koji su propisale svete knjige” – vidi: M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, II, Beograd 1989, 282.

135 M. Jevtić, Kako nacije bivše Jugoslavije gledaju modernu Tursku, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, br. 141, Novi Sad 2012, 553. Dragoljub B. Đorđević, pak, piše: “Mi u Srbiji ne poznajemo islam. U nas se dovoljno ne poznaju islam i islamska kultura, iako smo već šest vekova u direktnom dodiru” - prema: D. B. Đorđević, *Interkulturalizam – poželjni ishod religijskog dijaloga*, *Sociološka luča*, br. 1, Nikšić 2008, 27-28.

136 “Odatle i terorió srpskog istorićara i diplomate Ćedomilja Mijatovića 1917. da su nakon 1815, Srbi uvek bili u ratu protiv Turske, ima određenu vrednost: “Uviđajući da su Srbi iz Srbije bili samo manji deo srpskog naroda, da smo, takođe uvideli da je naša dužnost da radimo na oslobođenju svih drugih Srba koji žive pod neposrednom vlašću Turske i Austro-Ugarske, svesni te dužnosti, mi nikada nismo prekinuli, bilo otvoreno ili tajno, da budemo u ratu sa Turcima” – nav. prema: M. Ekmečić, *Panislamizam u novijoj srpskoj istoriji*, *Anali*, br. 5, Novi Sad 2009, 66.

protiv zapadnog imperijalizma, pod uticajem iz Indije, nazivao se “Ligama”. Do 1884. bilo ih je četiri – “Albanska liga” na Kosovu 1878, Bosanska liga 1878-1882, Kurdska liga u istočnoj Anadoliji 1879. i Egipatska liga” do 1884. godine.¹³⁷ “Tužno izgledaju”, prema Ekmečiću, “zbornici naučnih zborovanja i rasprava u Bosni i Hercegovini, Albaniji sa golemima naporima da se dokaže kako je otpor Austro-Ugarskoj u Bosni, i Albanaca na Kosovu Srbiji i Rusiji, bio samonikli prvi istorijski pokušaj muslimana da se odmetnu od turske države i uspostave svoje nezavisne nacije. Središte panislamske organizacije bilo je u Meki, a vodstvo nemira na Kosovu i Bosni u osmanlijskom ministarstvu rata u Konstantinopolju”.¹³⁸ Đorđe Mikić, uz isticanje da od Berlinskog kongresa, religija na južnoslavenskom prostoru, prerasta u velike političke ideologije, ustvrđuje da od tog vremena postoji “moderni panislamizam, moderni fundamentalizam, na korenima vehabizma iz 1804-1815, kada su beogradske dahije, mahom Albanci i Bosanci, nastupali kao emisari obnove islamskog društva i države. U vreme kad je proglašeno ujedinjenje Bosne sa Srbijom, na Vidovdan 1876, kršten je moderni panislamizam (islamizam), islamski fundamentalizam. Ime mu je skovao hrvatski novinar”, ponavljajući Ekmečićeve stavove o “ligama” koji nisu bili izraženi u ranijoj, jugoslavenskoj i bosanskohercegovačkoj historiografiji, pa ni u njihovim radovima.¹³⁹

137 Izvještaji ruskih diplomata iz Istanbula, poslije Berlinskog kongresa 1878, pokazuju, tvrdi M. Ekmečić, kako je organiziran “Panislamizam” na osnovu novčanih priloga muslimana iz Rusije, iza aprila 1877., da pomognu osmansku vojsku. Nakon primirja sultan nije smio da taj “golemi novac upotrebi za dalja ratovanja, u strahu da će se velike sile lako složiti o podeli Turske imperije – Tunis Francuskoj, Egipat Britaniji, Bugarska i deo Jermenije Rusiji i BiH Habsburškoj monarhiji. Umesto toga, u razne delove carstva se šalje novac i oružje za oružani otpor na lokalnoj osnovi. Pomagane su četiri lige, među kojima i ona “Bosanska” (“Četvrta liga”) - prema: *Pečat Milorada Ekmečića*, 121-122.

138 M. Ekmečić, *Panislamizam u novijoj srpskoj istoriji*, 68. Ekmečić u svojoj knjizi o stvaranju Jugoslavije navodi da je u julu 1876. svečano u Sarajevo donešen “pokrov sa groba proroka Muhameda koji je trebao da podigne borbeno raspoloženje vernika”. Njegovo pronosanje je “istorijski trenutak poslednjeg uspona muslimanskog masovnog fanatizma”, te da taj fanatizam “ima dve strane – satire ispred sebe nezaštićena hrišćanska naselja, pokoljem svega živog što se uhvati, a zatim sve vernike pretvara u vojsku. Duh postaje sila”. Kad “pravoverni jedne vere krenu na pravoverne druge vere, to je ono što se naziva jugoslavenskom istorijom” – prema: M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, II, 311-313. “Verovatno nijedan narod u svetu”, iznosi 2011. ovaj historičar, “svetu nije doživeo da se protiv njega više puta proglasi islamski Sveti rat kao srpski. Prvi je bio 1805, a poslednji krajem 1914. iako Srbi nisu ratovali sa Turskom. Dahije su bile jedan oblik ranog islamskog fundamentalizma – iako protivnici vehabita, borile su se protiv sultanove politike uvođenja evropskih ustanova u islamsko društvo. Prvi „Panislamizam“ je progledao u Bosni oko Vidovdana 1876, kada je sultan u Bosnu poslao „pokrov sa Prorokovog groba“ – u stvari nedodirljiva Prorokova zastava. Pola Srba je bilo etnički očišćeno iz Bosne” – prema: *Pečat Milorada Ekmečića*, 155. Željko Vujadinović također piše: “Početkom Prvog srpskog ustanka, 1805, objavljen je prvi sveti rat pravoslavnim Srbima (o nekoj vrsti svetog rata, istina, neobjavljenog, protiv istih pravoslavniha Srba, može se govoriti i za rat u Bosni i Hercegovini 1992-1995). Panislamizam ima svoje početke u Bosni, tokom Velike istočne krize (1875-1878)” – prema: Ž. Vujadinović, *Neoosmanizam, reislamizacija i Balkan: dijalektičke napetosti*, *Politeia*, br. 2, Banja Luka 2011, 146.

139 Đ. Mikić, prikaz knjige M. Ekmečića, Dugo kretanje između klanja i oranja: Istorija Srba u Novom veku (1492-1992), *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske*, br. 2, Banja Luka 2010, 517-522; također vidi: Đ. Mikić, Pitanje autonomije Bosne i Hercegovine kao srpska

Opadanje moći halifata u XIX stoljeću i raspad Osmanskog carstva (1923), smatra Nikola Lakić, tumačeno je i prihvaćeno među velikim brojem muslimanskih teologa kao negativna teofanija, ili “gnev Božiji” prema muslimanima zbog napuštanja “pravovernog puta”. U vladavini “takvog uverenja, reklo bi se i straha od neizvesnog, diskursi pojedinih teologa su dodatno pojačavali antagonizam prema nepoznatim sekularnim konceptima i idejama iz Evrope”. Savremeni orijentalizam/esencijalizam kao diskurzivno tumačenje Bliskog istoka “posmatra muslimanska društva kao inherentno tradicionalna i nesposobna za modernizaciju, dok islam opisuje kao hermetički zatvoren skup tekstova, doktrina i praksi koji određuje nepromenjivi osećaj sopstva kod muslimana”. Problem orijentalističkog diskursa o kulturi je što sugerira homogenost, oivičenost, zatvorenost, nepromjenljivost i strukturalnost.¹⁴⁰ Kulture nisu unitarne i monolitne. Ono što se danas vidi na Balkanu u geografskom smislu tog pojma, konstatira Marija Todorova, (nestanak posljednjih tragova carskog nasljeđa, etničke šarolikosti i suživota, bez namjere da se idealizira Osmansko carstvo, na čije mjesto su došle etnički homogene institucionalizirane cjeline), možda predstavlja podmakao stepen konačne evropeizacije tog regiona i kraj Balkana u historijskom smislu te riječi, Balkana “u meri u kojoj se on može povezati s otomanskim periodom i otomanskim nasleđem”.¹⁴¹

Historija je, kao nauka, od svojih modernih početaka u XIX stoljeću, imala problema sa naučnošću. Nauka zna biti bespomoćna pred “ideološkom okrutnošću”. Mnogo je savremenih “naučnih” radova čiji autori istrajavaju na mentalnoj matrici XIX stoljeća, kao pobornici epike i manihejske interpretacije historije.¹⁴² Njihova

---

samoobrana, *Politeia*, br. 4, Banja Luka 2012, 90-99. M. Deletić piše da je “u Bosni i Hercegovini je ostala sjenka islamske otomanske imperije u liku islamizovanih pripadnika uglavnom srpskog naroda, čija je jedina želja bila i ostala restauracija toga carstva po svaku cijenu... oni su ostali vjerni saradnici svim okupatorskim silama i neprijateljima oslobodilačkih pokreta na prostorima Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore tokom dvadesetog vijeka, vjerujući da će na taj način odbraniti svoje muslimansko pravo da budu gospodari hrišćanima i sprati sramotu sa svojih islamskih gospodara koji su izgubili vlast na tim prostorima. Posebno su bili okrutni prema svojim bliskim rođacima, hrišćanima, koji nisu prihvatili islam i skliznuli u izdaju neislamskih pripadnika, kao što su to učinili oni (samo zloglasna Handžar divizija u Drugom svjetskom ratu na prostorima Jugoslavije brojala je oko milion i trista hiljada pripadnika! Primjedba M. D) – nav. prema: M. Deletić, *Korijeni Islamske deklaracije*, 11.

140 N. Lakić, Tumačenja o odnosu islama i demokratije: dometi arapskog proleća, *Godišnjak*, br. 9, Fakultet političkih nauka, Beograd 2013, 136-138. Hobsbum piše da je proces kojim se nepovezani događaji iz prošlosti organiziraju u smisaone cjeline, kojima se konstruišu historijski počeci, obično inspirisan različitim interesima.

141 M. Todorova, Šta je istorijski region?: premeravanje prostora u Evropi, *Reč*, br. 73, Beograd 2005, 90.

142 Prema Đuri Kovačeviću najkraće je putovanje Muslimana u prošlost: “Ono ima za potrebu za zaboravom starijih predaka, isticanjem sjaja turskog carstva, vrednosti islamske zajednice i kulture... Srbe sagledavaju kao rušioce njihovog sjajnog sveta, pa otuda i neprijateljstva i to da u ekstremnom pravoslavnom srpstvu muslimanstvo znači izdaju i srpsku neslobodu” - nav. prema: Đ. Kovačević, Jugoslavija: osvajanje ili gubitak istorije, u: *Raspad Jugoslavije. Produžetak ili kraj agonije*, Beograd 1992, 19. Srpski akademik Antonije Isaković 1993. govori: “Srbi su Muslimanima ogledalo. Oni kad vide Srbe, kažu: ‘Ja sam preverio’. Naime, Musliman zna da je njegov predak, koji je bio pravoslavan i bio Srbin, prešao u islam – znači, preverio je. Ali, Musliman neće to da zna i da se ne bi na to podsećao, on čini masakre i zverstva, ne bi li uništio Srbina u sebi. Odatle ide to klanje. Muslimani,

“originalnost” i “inventivnost” su umnogome samo dopunjena verzija njihovih prethodnika sličnog mentalnog sklopa i arhaičnih razmišljanja. “Orientalistički” prtljag čitavog niza naučnika još i “dan-danas putuje zajedno s njima”.¹⁴³ Iz evrocentrične perspektive svijet se dijeli na “liberalni Zapad” i ostatak. Krstaštvo, napisala je Karen Armstrong, nije bilo izgubljena srednjovjekovna tradicija: opstalo je u različitim oblicima u Evropi i u Americi.¹⁴⁴ Antimuslimanske tendencije su dio “svih modernih ideologija”. Fobija - grčka riječ za strah, u moderno vrijeme, “nema karakter pasivne radnje straha”, već aktivnih napora protiv nekih naroda ili religija. Izraz islamofobija je prvi put upotrijebljen 1922. (Étienne Dinet), ali je termin od 90-tih godina šire korišćen za definiranje diskriminacije prema muslimanima u zapadnoj Evropi.¹⁴⁵ Islamofobija “trajna pojava koja brzo napreduje”, predstavlja društveni problem koji se, nakon terorističkih napada 11. septembra u Americi 2001, slijedom događaja i posredovanjem medijâ iz lokalnog pretvorio u globalni fenomen.¹⁴⁶ Riječ sama po sebi izaziva nelagodu medicinskim sufiksom “fobija”.

ustvari, neće da se sećaju svog porekla. A ja mislim da je cela stvar u muslimanstvu u tome da se oni sete svog porekla” – prema: *Kovanje antijugoslovenske zavere*, I, Beograd 2006, 316-317. U septembru 2005. održan je *Sabor omladine Justinijanove*, u organizaciji pravoslavne omladine Eparhije vranjske sa udruženjem *Srpski sabor Dveri*. Profesor Petar Milosavljević tada kazuje da jedan narod ne mora imati istu vjeru, ali da pripadnika jednog naroda ima onoliko koliko njih govori tim jezikom “a pošto hrvatski i bosanski jezik ne postoje, sve je to, normalno, srpski ... Ne moraju svi da se krste u crkvi kao Kusturica ali neka kažu da su Srbi” – prema: M. Tepavac, Na začelju evropske kolone, *Republika*, br. 368-369, Beograd, 1-30. novembar 2005. Miroslub Jevtić smatra da je jezičko jedinstvo muslimana sa pravoslavcima i rimokatolicima “bilo nevažno u odnosu na emotivnu vezu sa Arapinom Muhamedom koji im je ponudio spasenje na sudnjem danu. Svi pokušaji pravoslavnih Srba i dela muslimana, koji su bili za jedinstvo na osnovu porekla i jezika, nisu dali rezultata. Broj kulturnih delatnika Srba muslimanske tradicije, koji su se za to zalagali nije bio mali... Posebno je važan slučaj svetski priznatog reditelja Emira Kusturice. On se čak i krstio i prešao u pravoslavlje, mada on musliman nikada nije ni bio. On je bio ateista iz porodice koja je bila tradicionalno muslimanska. To uglavnom nije dalo rezultate, privrženost islamu je preovladala, tako da se broj Srba muslimanske veroispovesti može izbrojati na prste” – prema: M. Jevtić, *Uloga religije u identitetu južnoslovenskih nacija*, 183. Jevtić smatra da je “islam došao kao posledica okupacije, da je prihvatanje islama bila izdaja”, ali da današnji muslimani nisu odgovorni za to, već su odgovorni oni koji “pokušavaju ne samo da revalorizuju, nego da tu izdaju u potpunosti i opravdaju” – prema: *Kovanje antijugoslovenske zavere*, I, 41.

143 Ideja “Evrope”, dio iste tradicije koja je stvorila i “orijentalizam” – sliku “Orijenta” kao evropskog “drugog”, odrazila se i na antropološka istraživanja – vidi: T. Bringa, *Biti Musliman na bosanski način*, Sarajevo 1997, 18.

144 Prema: Putevi (ne)razumevanja, *Republika*, br. 368-369, Beograd, 1-30. novembar 2005, 29.

145 Prvi izvještaj o islamofobiji, diskriminaciji i netoleranciji na području Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, *Preporod*, br. 17/955, Sarajevo, 1. septembar 2011; *Drugi izvještaj o islamofobiji (januar-december 2011)*, (http://www.islamskazajednica.ba/images/stories/Za-download/Izvjestaj_o_islamofobiji_2011.pdf).

146 Odgovor Zapada na terorističke napade bio je rječit – “rat protiv terora” nadrastao je nacionalne granice. Od sredine XX stoljeća odvalo se mnoštvo događaja koji su pripomogli oživljavanju slike o opasnom islamu kao prijetnji zapadnom društvu i njegovim vrijednostima. Treba spomenuti, u tom kontekstu, Iransku islamsku revoluciju 1979., ubistvo egipatskog predsjednika *Sadata* 1981., libansku desetogodišnju talačku krizu, aferu oko Salmana Rushdieja, islamističku pobunu u Alžiru te dugogodišnje sukobe šijita i sunita širom Bliskog istoka. Strah, mržnja ili neprijateljski stav prema islamu, odnosno prema mnogim ili svim muslimanima, zasnovan na predrasudama, znatno je stariji od samoga pojma islamofobije – vidi: A. Pavelić-J. Čačić-Kumpes, *Islam, islamofobija i Zapad*, 408-412.

Islamofobija, za razliku od drugih riječi istog kova, odnosi se na stanovište, a ne na psihičko stanje.¹⁴⁷ Turski političari su upozorili da je islamofobija zločin protiv čovječnosti, kao što je i antisemitizam.¹⁴⁸ Veliki dio retoričke snage nekih stavova u savremenim političkim diskursima potiče iz “orijentalnog okvira” u kome “definitivno ne-evropska esencija jeste islam”, a muslimani “ne-evropljani” – “najjasnija metafora za subverzivnost i Drugost”.¹⁴⁹ Islamofobija je tokom rata u Bosni i Hercegovini 1992-1995. promovirana, i u mnogim oblicima ostala, u značenju mržnje prema islamu, muslimanima i Bošnjacima. Stavovi Semjuela Hantingtona (Samuel P. Huntington), kako su granice islama “doista krvave” nemaju malo zagovornika, onih koji “prilagođavaju” stvarnost svojim teorijama o svijetu kao pozornici sukoba kultura ili sudara civilizacija.¹⁵⁰ Antagonizmi, konflikti i ratovi tretiraju se kao posljedica dubokih, nesvodljivih, nesavladivih razlika među kulturama. Osnovna Hantingtonova teza, koja ga je “proslavila”, jeste ona da će nekadašnje nadmetanje velikih sila zamijeniti odmjeravanje i sukob civilizacija. Cvetan Todorov (Tzvetan Todorov), pak, smatra da za sukobe nisu odgovorne različite kulture, nego da oni uvijek imaju ekonomsku, demografsku i političku pozadinu.¹⁵¹ Islam i muslimani mogu biti tolerirani, ignorirani, omrznuti, ali je, bez obzira na karakter konkretnog odnosa prema islamu, riječ o izabranom, a ne nužnom stavu. Islamofobija proizilazi iz motiva onih pojedinaca i grupa koji je propagiraju. Evropa nije ekskluzivno ni jevrejski, ni kršćanski, ni islamski kontinent. Judaizam, kršćanstvo i islam, ne potiču iz nje. Uz mnoge političare i vjerske velikodostojnike, i veliki broj ljudi iz društvenih nauka, pomaže “reafirmiranje” starih i širenje novih negativnih stereotipa o islamu i jačanje islamofobične psihoze. Njihove motive je teže rekonstruirati, ali njihovo djelovanje nije zbog toga ni malo bezazlenije.¹⁵²

147 J. M. Eriksen-F. Stjernfelt, *Demokratske kontradikcije multikulturalizma*, Beograd 2013, 278-279.

148 Društvo ksenofobično, a vlada diskriminatorna, *Dnevni avaz*, Sarajevo, 1. mart 2011, 22. Neki zapadni autori navode da antimuslimanski stavovi potiču iz daleke prošlosti, a kako je meta religijska, a ne »rasna« ili etnička skupina, može se govoriti o novom obliku rasizma – vidi: A. Pavelić-J. Čačić-Kumpes, *Islam, islamofobija i Zapad*, 420.

149 Upor. R. Hejden, Muslimani kao “drugi” u srpskoj i hrvatskoj politici, *Korak*, br. 11, Sarajevo 2008, 33; I. Markešić, Islamofobija - ideologija ili posljedica prijeteeće opasnosti od islama i muslimana, u: *Uzroci i prevencija islamofobije*, Zenica 2013, 62; M. Atilla Hoare, Je li islamofobija ekvivalent rasizmu ili antisemitizmu, u: *Islamofobija – pojam, pojava, odgovor*, Sarajevo 2014, 135-141; D. Murray, *The strange death of Europe: Immigration, Identity, Islam*, London 2017.

150 S. Huntington, *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*, 317. Rat u Bosni i Hercegovini je, za Hantingtona, bio tipični sukob suprostavljenih civilizacija: “tri primarna sudionika potjecala su iz različitih civilizacija i ispovijedala različite vjere”. Evropa se, prema njemu, završava tamo gdje se završava zapadno hrišćanstvo, a počinju islam i pravoslavlje.

151 Opšir. Tz. Todorov, *Strah od barbara: s onu stranu sukoba civilizacija*, Zagreb 2009.

152 F. Muhić, Islamofobija – ideološki konstrukt u službi genocida kao ključnog motiva agresije na Bosnu i Hercegovini i politiku eksterminacije Bošnjaka od 1992. do danas, u: *Uzroci i prevencija islamofobije*, 27-39. Darko Tanasković, pak, smatra da “s obzirom na to da ga ispoveda dvadesetak i više miliona muslimana koji trajno žive u Evropi, islam objektivno jeste jedna od evropskih religija”, ali da “psihološki i vredonosno, većina autohtonih Evropljana, koji su u religijskom i kulturnom smislu pretežno hrišćani, ne doživljava islam kao religiju koja istorijski i civilizacijski pripada onome što se tradicionalno smatra evropskim” – prema: T. Stanić, Neosmanizam: povratak Turske na Balkan,

“Zelena transferzala” je, prema M. Ekmečiću, zamišljena kao željeznica kosmičkih dimenzija.¹⁵³ Jedna od najvećih slabosti zapadne civilizacije je, prema njegovom pomanju, njena degeneracija “izazvana jačanjem zajednica tuđe civilizacije”. Kulturnom i moralnom stanju Evrope, piše Đorđe Mikić, “najviše se raduju islamisti. Prepun želje da se osveti Evropljanima, jedan islamski poglavar rekao je hrišćanima na Zapadu: “Zahvaljujući vašim demokratskim zakonima – mi ćemo preovladati”.¹⁵⁴ Etnocentrična društva su pogodna sredina za gajenje predrasuda. Prisvajanje humanog identiteta samo za svoju grupu ishodi dehumanizacijom onih “drugih”.¹⁵⁵

Na kraju XX stoljeća, vremenu dubokih političkih i socijalnih potresa, umnogome se izmijenilo gledanje više država, etničkih i socijalnih zajednica na vlastitu prošlost. Dramatične geopolitičke promjene, sa procesom prerade historije i promjene kolektivnog pamćenja, praćene su retradicionalizacijom i izmjenom

---

Politikolog, Beograd, maj 2013, 9. Niz autora, ne samo sa Balkana, izvodi svoje hipoteze iz teorije *neosmanizma* i planiranja dugoročnog turskog uticaja na nekadašnjim teritorijama Osmanskog carstva.

153 M. Ekmečić, Istorijska opomena, *Književnost*, br. 10, Beograd 2000, 1232. Ekmečić u predgovoru knjige Aleksandra del Vala *Islamizam i Sjedinjene Države: Alijansa protiv Evrope* (Beograd 1998), uz ukazivanje na “narastajuću” islamsku opasnost kojoj ni nenaklonjena historija, bolesti i kuge nisu mogle nauditi, ustvrđuje: “Zatvorena porodica je bila zla kob njihovog nazadovanja ranije, kao što je bila anđeo spasilac posle. Pronalazak antibiotika koji je zaustavio velike epidemije i zamena drvene ralice traktorom su stvorile neophodne civilizacijske preduslove za ovaj preokret”. Neminovnost povratka Turske, po njegovom mišljenju, “na islamske osnove i napuštanje kemalističke tradicije, nužno će obnoviti instituciju kalifata kao vođstva sunitskog islama” – prema: M. Ekmečić, Sukob civilizacija ili stvaranje svetskog sistema velikih sila?, u: *Susret ili sukob civilizacija na Balkanu*, Beograd 1998, 57. Opasnost od širenja islama je, prema Ekmečiću, alarmantna: “Tojnbijevo predviđanje da će od Istanbula do Soluna biti protegnuta jedna golema urbanistička celina počće da se ostvaruje kad Turska uđe u Evropsku uniju. Pod istim uslovima bi i grad Beograd za dva naredna stoleća mogao da povrti svoja ranija islamska obeležja. Neka razmisle oni koji se na ovom mestu smeškaju skeptično. Budućnost je data narodima koji prave decu, jer bez njih ona ne postoji” - vidi: M. Jevtić, *Na istoku zapada: Razgovori sa Darkom Tanaskovićem*, Beograd 2000, 7. Miroљub Jevtić je također upozorio: “Svaka zemlja koja je jednom bila pod vlašću Alaha, mora to ostati... jednom silom oteta u korist islama, zemlja mora zauvek da ostane njihova” – prema: M. Jevtić, Alahova vazda, *Glas javnosti*, Beograd, 7. septembar 2001. Sa muslimanima ništa nije riješeno, smatra Jevtić, “čak ni u Beogradu, ni u Bosni i Hercegovini, ni u Raškoj oblasti, niti u Crnoj Gori, a još manje u Makedoniji tako da Njegoševi stihovi (iz “Gorskog vijenca – prim. S. B) ostaju trajno upozorenje šta se može desiti” – prema: M. Jevtić, Sublimacija slobodarskih težnji, *Dan*, Podgorica, 9. april 2016.

154 Mikić piše: “Kao što je pred Osmanlijama, osvajačima, tražio bezbjednost, uzmicao u planinska područja, u “oblasti” i “krajine”, tako je i u jugoslovenskoj krizi početkom 90-tih godina 20. vijeka srpski narod u Bosni i Hercegovini formirao “autonomne regije” i odatle tražio pravo na opstanak, u srazmjeri sa svojom umanjenom etničkom strukturom i u odnosu na nekadašnju dominantnu, kad se borio za cjelokupnu Bosnu i Hercegovinu i jugoslovensko oslobođenje i ujedinjenje... I pokretači i stvaraoci Republike Srpske su pred zagovornicima islamskog fundamentalizma shvatili da im je za očuvanje sopstvenog identiteta potrebna zajednica u kojoj nisu manjina. I takva srpska koncepcija vodila je u sukob sa koncepcijom islamskog fundamentalizma u Bosni i Hercegovini” – nav. prema: Đ. Mikić, Sloboda stodesetogodišnjice Kočićeve “Otađzbine” u dvadesetpetogodišnjici Republike Srpske, *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske*, br. 9, Banja Luka 2017, 337-339.

155 D. Kecmanović, Umrijeti i ubijati za svoj narod, *Republika*, br. 306-307, Beograd, 1-30. april 2003.

ideoloških znamenja. “Kratko” XX stoljeće”, doba ekstremizma” i “epohe politike”, proizvelo je doista i najveće nade čovječanstva, ali je većinu i sahranilo. Bilo je to, prema E. Hobsbaumu, najubilačkije stoljeće po razmjerama, učestalosti i dužini ratova, kao i po veličini ljudskih katastrofa bez premca koje su ti ratovi proizveli. Oni u ljudima izazivaju duboke promjene, mijenjaju poimanje i viđenje njih samih, ali i način na koji oni vide i doživljavaju druge.¹⁵⁶ Sama kolektivna sjećanja su društveno, kulturno i politički uslovljen, tekući i mijenjajući proces, u kojem prošlost utiče na sadašnjost, kao i sadašnjost na prošlost.¹⁵⁷ Historija muslimana Balkana tokom XIX i XX stoljeća protekla je umnogome u znaku ratova, egzodusa, deportacija, asimilatorskih pritisaka, latentne ili otvorene diskriminacije, represije i neizvjesnosti. Posljednja decenija XX stoljeća za mnoge muslimane bila je, po destruktiji, slična zbivanjima krajem XIX stoljeća. Historija se nikada ne ponavlja doslovno, iako se neke paralele teško mogu izbjeći.¹⁵⁸

Istraživanje prošlosti iziskuje uvažavanje i novih iskustava, sadržanih u protoku vremena, prisutnih u svijesti savremenika, pa i historičara kao “čeda svoje epohe”. Anahronizam i provincijalizam su dva “smrtna grijeha” malih, “ušančenih” historiografija, nastala zbog “velikog neznanja kako stvari izgledaju drugdje”. Pune su primjera da je prošlost tek opravdanje ili oružje za tumačenje savremenosti.¹⁵⁹ Ideja o “jednoj istini”, “jednom odgovoru”, pripada ideološkoj svijesti. Sva su tumačenja podložna preispitivanjima. Do nas je, upućuje Jacob Mikanowski, na koju ćemo “historiju” obratiti pažnju i kakvo ćemo joj značenje dati u sadašnjosti. Bez ekonomskih, socioloških, demografskih, antropoloških, sociopsiholoških znanja ne mogu se shvatiti složeni procesi u društvu (histoire totale). Smještanje zbivanja u okvire opšte historije omogućava da se u nacionalnoj historiji vidi “kako se i zašto nešto događa i kuda taj razvoj može da ide”. Težnja nepristrasnom propitivanju nužna je da bi se predočile sve strane društvenih procesa.¹⁶⁰ Velika je važnost primjene multidisciplinarnog metoda radi što sveobuhvatnijeg i cjelovitijeg istraživanja prošlosti, kao i policentričnog pristupa historijskom iskustvu.

156 T. Bringa, *Biti Musliman na bosanski način*, 17; Đ. Bodrožić, *Identitet i istorija – prilog kulturi sećanja*, 21.

157 Javne kontroverze o političkim i kulturnim dimenzijama rata i ratnih komemoracija oduvijek su bile među najvažnijim temama u studijima kolektivnih sjećanja – vidi: A. Benčić, Teorijska konceptualizacija kolektivnih sjećanja u sociologiji i srodnim društvenim znanostima, *Društvena istraživanja*, br. 1, Zagreb 2016, 4-6.

158 F. Karčić, *Kroz prizmu historije*, Sarajevo 2017, 188-189.

159 T. Cipek, Ideološka funkcija povijesti: problem objektivnosti u historiografiji, *Politička misao*, br. 3, Zagreb 1995, 181; opšir. T. Kuljić, *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Beograd 2006.

160 Britanski historičar Ričard Evans (Richard Evans) je primjetio da historičari nikada ne mogu “doseći savršeno ili potpuno znanje cijele istine. Mogu samo utvrditi vjerovatnosti – ponekad nadmoćno uvjerljive, ponekad manje uvjerljive, a ponekad jedva uvjerljive – o dijelovima prošlosti: onim dijelovima kojima je moguće pristupiti putem ostataka koje je ona, u ovom ili onom obliku, prenijela budućim generacijama”; upor. B. Petranović-M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, Beograd 1991, 7; J. Koka, *O historijskoj nauci*, Beograd 1994, 184-185; D. Stojanović, Istoričari nisu sudije, *Helsinška povelja*, br. 89-90, Beograd, novembar-decembar 2005, 28-29.

Zaključak

Prošlost i sadašnjost su nerazdvojne, jedna tumači drugu. Prelomne epohe uvijek utiču na ponovna promišljanja prohujalog. Sve što se zbililo ima više perspektiva. Dramatični tokovi historije na Balkanu, pa i oni u Bosni i Hercegovini, ne mogu se svestranije sagledati odvojeni od šireg evropskog/svjetskog konteksta, geopolitičkog poretka, uticaja i interesne logike velesila. Prosesi dugog trajanja nadmašuju lokalne i regionalne granice. U njima se pojave, mentaliteti i ideologije, sporo mijenjaju. To se odnosi i na sadržaj reljefnih dionica “Istočnog pitanja”, čije kontroverzne paradigme, uz spregu politike i instrumentalizirane nauke, nadilaze granice stoljeća i kontinenata. Ono usmjerava “topografsku perspektivu tumačenja povijesti”. Princip evropskog identiteta zasnivan je na doktrini da osmanska država i islam nisu dio evropske civilizacije. Dominantni su dugo bili pogledi, ne samo na Balkanu, na Osmansko carstvo kao “čisto destruktivnu silu”. Postepenim raspadom ovog carstva rastao je strateški značaj Balkana. Stav da su muslimani “tuđinci” u Evropi dio je mentaliteta poznatog i pod maskom “Istočnog pitanja”. Ono što je u stranoj javnosti, posebno u “zapadnom svijetu”, poznato o “osmanskom Balkanu”, Bosni i Hercegovini, o Bošnjacima, što govori nauka, ali i ono što “nudi” kvazinauka i publicistika, nikada nije bilo beznačajno. Duboke predrasude su imune na kontraargumente koje izviru iz suprotnih iskustava i saznanja. Svaka historiografija je produkt vlastitog vremena čiji interesi često određuju ne samo pitanja koja, posebno uticajni naučnici, postavljaju složenoj prošlosti, nego i odgovore. Tomovi naučno utemeljenih djela ništa ne mijenjaju u odnosu prema historiji ako su društvene i političke okolnosti takve da je poželjna drugačija “svijest” i “kultura sjećanja”. Predrasude i negativni stereotipi, imuni na kontraargumente koje izviru iz suprotnih iskustava i saznanja, tradicionalno se artikuliraju i unose u historiografiju i njeno interpretiranje činjenica. Zadatak njihovog uklanjanja je težak i neizvjestan posao. Istina je “cjelina”, nije na jednom mjestu i u historiografiji jednog naroda. Velika je važnost primjene multidisciplinarnog metoda u istraživanju prošlosti, kao i policentričnog pristupa historijskom iskustvu.

Summary

The past and the present are inseparable, one interprets the other. Breakthrough epochs always influence re-thinking of the perpetrator. Everything that happened has more perspective. The dramatic flows of history in the Balkans, even in Bosnia and Herzegovina, can not be universally perceived as separate from the broader European/global context, geopolitical order, influence, and the interest of the superpower. Long-term processes outperform local and regional borders. In them, phenomena, mentalities and ideologies are slowly changing. This also applies to the content of the relief sections of the “Eastern Issue”, whose controversial

paradigms, along with policy and instrumentalized science, transcend the boundaries of the centuries and continents. It directs the “topographical perspective of interpretation of history”. The principle of European identity is based on the doctrine that the Ottoman state and Islam are not part of European civilization. Dominant for a long time, not only in the Balkans, the Ottoman Empire was a “purely destructive force.” The gradual disintegration of this empire has increased the strategic importance of the Balkans. The view that Muslims are “aliens” in Europe is part of the mentality known and under the mask of the “Eastern question”. What is known to the foreign public, especially in the “Western world”, is known about the “Ottoman Balkans”, Bosnia and Herzegovina, the Bosniaks, which speaks of science, but also what “offers” quasi-journalism and journalism has never been insignificant. Deep prejudices are immune to counterarguments that arise from opposing experiences and insights. Each historiography is the product of one’s own time, whose interests often determine not only questions that, especially influential scientists, pose a complex past, but also answers. Tomatoes of scientifically based works do not change anything in relation to history if social and political circumstances are such that a different “consciousness” and “culture of memory” are desirable. Prejudices and negative stereotypes, immune to counterarguments that arise from opposing experiences and knowledge, are traditionally articulated and entered into historiography and its interpretation of facts. The task of their removal is a difficult and uncertain business. The truth is the “whole”, it is not in one place and in the historiography of one nation. It is of great importance to apply a multidisciplinary method in researching the past, as well as a polycentric approach to historical experience.